

МАЖИД ҲАСАНИЙ

ЮРТ БЎЙНИДАГИ ҚИЛИЧ ЁКИ ИСТИЛО

Қўшиб олиш: ихтиёрийми ёки мажбурий
Юртимиз мулкининг талон-торожи

Туркистон босқини ҳақида босқинчиларнинг ўзлари ва аҳли дониш нима деган
Ўрта Осиёнинг босиб олиниши тўғрисида тарихий тадрижий маълумотнома
(Туркистон ҳарбий округи штабининг 1909 йилги нашри)

Тошкент
«Адолат»
1997

Муаллиф ҳақида сўз битганлар ва масъул муҳаррирлар:

А. Ақромов, тарих фанлари доктори,
Э. Каримов, филология фанлари доктори

Китобни Ш. Холмурод адабий жиҳатдан қайта ишлаган.

© «Адолат», 1997 й.

Ўзбекистон Республикаси ва Марказий Осиёдаги бошқа давлатлар мустақиллигига бағишланади.

Чор Россияси мустамлакачиларининг асрий зулмига қарши чин мустақиллик ва миллий озодлик йўлида қурбон бўлган туркистонлик мард ватанпарварлар хотирасига бағишлайман. Ватан фидойиларининг руҳи шод, охирати оод бўлғай. Ўзбек диёри мангу озод ва фаровон яшагай.

Муаллиф.

МУҚАДДИМА

Ўрта Осиё хонликлари Россия империяси қўшинлари томонидан XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб босиб олиниб, Туркистон мулки босқинчилар мустамлакасига айлантирилганлиги масаласи «оқ империя»нинг (1721—1917) ва «Қизил империя»нинг (1917—1991) кўпгина мафкурачилари, сиёсатдонлари, давлат арбоблари, шарқшунос ва тарихчи олимлари томонидан мутлақо хато талқин қилиб келинди. XVI асрнинг подшо Иван IV, яъни Иван Грозний ҳукмронлик қилган даврдан бошлаб то оқ подшо Николай II салтанатигача бўлган давр мобайнида Россия империяси Болтиқ бўйи, Украина, Сибирь, Кавказ, Кавказорти ўлкалари, Ўрта Осиё ҳамда Қозоғистон ерларини катта куч билан, баъзан ақл бовар қилмайдиган қирғинлар, ваҳшийликлар эвазига босиб олганлигини яшириб, гўё бу ўлкалар Россияга ихтиёрий қўшилган ёки қўшиб олинган деган сафсаталарни собиқ иттифоқ қулаб, унинг таркибига кирган миллатлар ўз тақдирини ҳақиқатан ўзлари ҳал қиладиган бугунги эркин замона келгунига қадар зўрлаб тарғиб ва ташвиқ қилишда давом этдилар. Шу сохтакорликни «исботлаш»га, кўкларга кўтариб мадҳ қилиб, халқ фикрини чалғитишга қаратилган минг-минглаб китобу рисолалар, илмий мақолалар ёзилди, бадийий тўқималар амалга оширилди. Ўтмишга, тарих ҳақиқатига нисбатан бундай хилофлик, тухмат ва бўҳтонлар ниҳоят фош бўлиб, ҳаққоний тарихий адабиётларга, ҳужжатларга йўл очилди. Булар энг аввало холис

фикрли олимларнинг ҳатто ўша даврларда ҳам ижтимоий-сиёсий ҳаётни, халқнинг турмуш тарзини, тарихий воқеаларни ҳар томонлама ҳаққоний ёритиб, талқин қилиб берган асарлари ва ўзга юртларда Россия босқинини амалга оширган, шу иш бошида турган расмий ҳарбий, сиёсий ташкилотлар, арбобларнинг аниқ-равшан қайдномалари ва маълумотномаларидирки, уларга нисбатан ҳеч қандай шубҳа ёки ишончсизликка ўрин бўлиши мумкин эмас. Чунки улар бевосита ёки билвосита ўзлари қилган ишларни хизмат бурчи юзасидан ҳамда холис инсоний нуқтаи назардан катта масъулият туйғуси билан йилнома ва кундалиқлар тарзида тарих саҳифаларига муҳрлаб кетганлар. Иккинчи томондан, шу босқиндан жабр кўрган, яъни босқинда қолган халқ вакиллари ҳисобланмиш маҳаллий тарихчилар ўзлари бевосита иштирокчилари, шоҳидлари бўлган воқеаларни кўзлари билан кўриб, эшитганларича ифодалаб берганлар. Бу ҳолда баҳо ва фикрларда миллатпарварлик туйғулари муайян даражада сезилиб турганлигига қарамасдан келтирилган мисоллар ҳақиқийлигича қолаверади.

Биз ушбу китобимизда ана шундай холис ва ишончли манбаларга таяниб фикр юритдик. Улардан бирини таржима қилиб, тўлиқ ҳолича келтирдик шу боисданки, Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг Россия томонидан босиб олинишига доир саналар ва кучлар нисбати, тарихий шахслар фаолняти бу соҳага доир китобларимизда турлича талқин қилинади. Ҳарбий маҳкама штаби тайёрлаб, нашр қилган бу маълумотнома эса мазкур масаланинг кўп жиҳатларига аниқлик киритади. Шунга ўхшаган расмий нашрлардан, холисона ёзилган асарларда маълумки, мустамлакачилар халқларимиз қонини дарё қилиб оқизган...

Ўтган ишга саловат, дейди бағри кенг, доно халқимиз. Биз тарихни зинҳор муайян миллатлар, халқларнинг бугунги авлодларига таъна тошлари отиб, нафрат уйғотиш мақсадида эмас, балки аждодларимиз ҳаётида яхши иш берган ижобий жиҳатларни янада бойитиб, элу улусимизга жабр етказган баъзи хато-камчиликларимиз (қайта такрорланишининг олдини олиш ниятида ўрганамиз. Шунинг учун ҳам тарих ҳаққоний, ҳалол ва холис ёритилган бўлмоғи лозим. Биз ҳам шу талабга риоя этишга имкон қадар ҳаракат қилдик.

БОСҚИН ЎЗ НОМИ БИЛАН БОСҚИН

I. Бошда қилич ўйнатиб қўшиб олиш

Жаҳон тарихида рус империяси нисбатан анча ёш империя ҳисобланади. Подшо Петр Биринчи 1721 йилда Россияни империя деб эълон қилган бўлса, 1917 йилги октябрь тўнтаришини амалга ошириши билан В. И. Ленин бу салтанатнинг вориси, янада даҳшатлироқ давомчиси бўлган қизил империяга асос солди. Ҳолбуки, пайдо бўлган кунидан бошлаб (ҳатто ҳали ғоя даражасида бўлганида ҳам) бутун дунёда тўнтариш ясаб, танҳо ҳукмрон бўлиш нияти билан инсониятга дағдаға қилмб келган ўша «қизил империя» эгаллаб турган беҳад катта ҳудудда қадимда кўплаб империялар ҳукмронлик қилиб ёки таъсир ўтказиб келганлар: Рум, Юнон, Германия, Византия империялари, Польша, Литва, Швед қиролликлари, қатор Осиё, яъни Форс, Хитой, Турк империялари шулар жумласидандир. Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, туркий халқларнинг ота-боболари ўтмишда ўн олти буюк империя кўрганлар: Буюк Хун, Боти Хун, Оврупо Хун (эрамизнинг IV асрида Атома Оврупода барпо этган туркий давлат), Кўктурк, Авар, Ҳазор, Уйғур, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Буюк Салжуқийлар, Хоразмийлар, Олтин Ўрда, Буюк Темур, Бобур, Усманийлар империялари. Бу ўринда рус халқи уч юз йилга яқин давр мобайнида мўғул-татар хонликлари қарамлигида бўлганлигини ҳам унутмаслик керак.

Лекин ер юзида мавжуд бўлган бошқа империяларнинг бирортаси Россия империяси ва унинг бевосита давоми бўлган қизил империя сингари, биринчидан, бутун дунёга ҳукмдорлик даъвосини ўнгида ҳам, тушида ҳам зўравонлик билан илгари сурмаган, иккинчидан, ўз тасарруфидаги халқларни, ҳар бир инсонни бутун туриш-турмуши, руҳияти-маънавияти билан тўлиқ ўзига бўйсундиришга, устига-устак шу қилмишлари тўғрилигини жумлаи жаҳонга зўрлаб маъқуллаштишга бор куч-қудратини сарфламаган.

Олтин Ўрданинг Соҳибқирон Амир Темур томонидан парчалаб ташланиши рус ва бошқа халқларни татар-мўғул зулмидан озод этди. Эркинликка чиққан рус князликлари бирлашиб,

тараққиёт йўлига тушишларига имкон яратди. Биринчи рус ҳукмдорлари сулоласидан бўлмиш Юриковичлар подшолиги пайтида кўп миллатли Россия давлати барпо этилди. Романовлар сулоласидан (1613—1917) бўлган Пётр Биринчи XVIII аср бошларида Россия тарихида илк бор империя тузди. Шу даврдан бошлаб руслар босқинчилик сиёсатини юргизиб, дуч келган томонга — ғарбу шарққа, жанубу шимолга ҳарбий юриш қила бошладилар.

Империя гўёки ўзининг «табиий чегараларига чиқиш»га интиларди, бу чегаралар эса ғарбда Болтиқ денгизини, шарқда Тинч океанини ўз ичига олиши лозим эди. Жасоратли тарихчи олим Абдурахмон Автархонов «Кремль салтанати» номли китобида ёзганидек, Россия дунё уммонининг дилтортар кенгликлариغا чиқиш имконини берувчи жанубий денгизларга ҳам йўл излай бошлади. Бу хусусда муаллиф шундай ёзади: «Марказлашган рус давлатини барпо этгач, Россия Волга, Сибирь, Ўрта Осиё ва Кавказдаги мусулмон халқларини бўйсундиришга киришди. Бу осон кўчадиган иш эмасди, шунинг учун мазкур юртларнинг халқларини қарам қилиш жараёни анча узоққа чўзилди. Бу ерда нафақат икки дунё (Оврупо ва Осиё) бир-бирига қарши турарди, балки икки дин (насронийлик ва ислом) юзлашган эди.

Икки томон ҳам урушга миллий-диний тус берарди: босқинчи рус қўшинлари православлик байроғи остида хужум қилсалар, ҳимояланаётган мусулмонлар исломнинг яшил байроғи остида «ўлган шаҳид, ўлдирган ғозий», дея «муқаддас уруш» («ғазоват») олиб борар эдилар. Барча мусулмон халқлари Россия босқинига узоқ вақт қуролли қаршилик кўрсатдилар. Қозон (1552 й.) ва Аштархон—Астрахон (1556 й.) хонликлари Иван Грозний IV давридаёқ забт этилган бўлса, Екатерина II даврида Қрим хонлиги (1772 й.) босиб олинди. Кавказ халқларининг тобе этилиши XIX аср давомида кечди — 1813 йилда Пруссия урушидан кейин Озарбайжон қўлга киритилди, 1859 йилда Доғистон ва Чеченистон, 1864 йилда черкаслар юрти босиб олинди. Чеченлар билан 60 йил жанг қилинди. XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёдаги мусулмон давлатларини забт этиш бошланди. Сал илгарироқ чор ҳукуматига бўйсундирилган татар ва бошқирдларни зўрлаб чўқинтириш, яъни насроний (христиан) динига киритиш снёсати олиб борилди. Тарихда, ҳатто уч юз йилга яқин руслар устидан ҳукмронлик (қилиб келган Чингизхон ва чингизийлар ҳам русларнинг дини, урф-одатларига дахл қилмаган эдилар. Мусулмонларни православликка чўқинтириш хато бўлганлигини кўпчилик мусулмонлар (татар, бошқирд, қозоқ, қорақалпоқ ва бошқалар) қатнашган Емельян Пугачёв кўзғолонидан кейингина тушунишди. Россия ҳукмдори Екатерина II, ниҳоят, ислом динини ошкора тан олди.

«Дунё славянларники, славянлар эса Россияники», деб ўзгалар юрти устида қилич ўйнатган қонхўр рус генераллари Перовский, Веревкин, Черняев, Кауфман, Куропаткин, Скобелев ва уларнинг минг-минглаб маслакдошлари Кавказ, Кавказорти, Сибирь, Узоқ Шарқ, Ўрта Осиё ва Қозоғистон ўлкаларини босиб олиб, Россия мустамлакасига айлантирдилар. Сибирь ўлкаси ҳамда Туркистондаги битмас-тутанмас ер ости ва ер усти бойликлариغا кўз олайтирган чор маъмурларидан бири — Россия империясининг молия вазири Вишнегородский **«Ўрта Осиё — рус тоғидаги энг қимматбаҳо дур»**, деб ёзганида Россиянинг келажакдаги иқтисодий юксалиши Ўрта Осиёга боғлиқ эканлигини назарда тутган эди.

Бироқ ўша даврдаёқ турли баҳоналар билан ер юзи узра босқинчилик ниятларини амалга ошираётган Россия империясининг урушқоқлик сиёсатини қаттиқ қораловчи кучлар ҳам бор эди. Бу энг аввало оддий рус халқининг ўзи эди. Иккинчидан, илм-маърифат намояндалари, ақл-заковат эгалари чоризмнинг истилочилик юришларини қораладилар ва лаънатладилар. Кавказда чор ҳукуматининг 200—280 минг кишилиқ қўшини билан (1813—1859) тоғликлар қонини тўкаётган Ермолов, Фадеев каби рус генералларининг ваҳшиёна юриши ҳақида А. С. Пушкин:

*Юришларинг қора мараздай
Қавмларни ўлдирди, қирқди...
деган сатрларни битди.*

Россия империяси Ўрта Осиёга қанча куч бллан бостириб келган эди? Ҳисоб-китобларга қараганда, кучлар сони Кавказ урушида қатнашган аскарлардан бир неча баравар кўп ва қирғини ҳам даҳшатлироқ бўлган. Ўрта Осиё ва Қозоғистонга юриш даврида Фарғона генерал-губернатори: **«Бир минг сарт бир рус аскари этигининг пошнасига арзимайди»**. — деб

ёзган бўлса, уларнинг бошқа бири—Туркистон генерал-губернатори Фон Кауфман: **«Амир (Бухоро амри) исёнкорларидан (1868 й.) бирортаси ҳам асир олинмасин. Қўлга тушганларнинг ҳаммаси, ҳаттоки ярадорлар ҳам отиб ташлансин»**,—деб фармон берган эди.

Ҳарбий тарихчилар А. Терентьев, М. Иванов, З. Кастельская Қозоғистондаги шаҳар, қишлоқларни, Ўрта Осиёнинг маданий маркази бўлмиш Тошкент шаҳрини вайрон этиб, минг-минглаб бегуноҳ оддий одамлар қонини дарё қилиб оқизган генераллар Черняев, Скобелев, Ионов, Куропаткин, Ивановларни қаттиқ қоралашган. **«Черняев ашаддий шовинист эди. Унинг назарида, Қўқон хонлигида яшаган ўзбеклар, қирғизлар, қипчоқлар ва бошқа халқлар фақат тўн (чопон) кийганликлари учунгина қириб ташлашга лойиқ»**,— деб ёзган эди тарихчи зобит Кастельская.

«Скобелев Ивановни зуғумга олгач»,— деб ёзади Б. Наливкин,— **у қўл остидаги аскарларини хужумга бошлаб, эмизикли болаларгача чопиб ташлади»**...

Россия империясининг Кавказ ва Ўрта Осиёда олиб борган босқинчилик сиёсатини, ҳатто жаҳон йўқсилларининг доҳийлари ҳам қоралаган эдилар.

В. И. Ленин **«Туркистон мустамлакачилигининг энг ёрқин намунаси»**, деб ёзган бўлса, Ф. Энгельс ва Карл Маркс Чор Россиясининг Ўрта Осиёдаги мустамлакачилик ва талончилик сиёсатини ўз асарларида қаттиқ танқид остига олдилар:

«Шундай бир ахлоқ ўрнатиш мумкинки, бу ахлоққа мувофиқ маданий ва таловчи давлатларнинг қолоқ халқларга қилаётган ҳамма шармандали кирдикорларини, ҳатто Россиянинг Туркистондаги йиртқичликларини ҳам тўғри қилиб кўрсатса бўлади», — деб ёзади Ф. Энгельс «Анти-Дюринг» асарида (Т., Ўздавнашр, 1957, 125-бет).

Рус империяси ислохотчи, тадбиркор ҳарбий тактик ва стратег Петр 1 нинг Шарқни эгаллаш мўлжали, энг аввало Ўрта Осиё ва Қозоғистон ўлкаларини забт этиш режалари асосида иш кўрган Россия империясининг ҳукмдорлари ҳарбий куч билан босиб олиш мумкин бўлган ҳудудларда зудлик билан катта-кичик ҳарбий истеҳкомлар ва таянч пунктларини бунёд қилишга киришдилар. Шарқдан, Ўрта Осиёдан эртаю кеч кўзини узмаган, иложи бўлса, Туркияни тор-мор этиб, Ҳиндистонни ҳам забт этишга ҳозир у нозир турган подшо Петр I бу узоқни кўзлаган режаларини энг аввало тезда яқин-атрофдаги қўшнилари ерларини босиб олишдан бошлаб юбормоқ зарур, деб билди. Россия ҳукмдори шу мақсадда Ўрта Осиёдаги мавжуд хонликларга турли қиёфадаги жосуслар, айғоқчиларни юбориб, турли-туман катта-кичик экспедицияларни йўллаб турди. Бу ёвуз ниятни амалга ошириш мақсадида император Петр I ўз ҳукмронлиги даврида, XVIII асрда биргина Қозоғистоннинг ўзида 140 дан ортиқ катта-кичик истеҳкомлар, ҳарбий қалъа ва таянч пунктларини қурдирди. Жуда катта маблағлар эвазига барпо этилган бу истеҳкомларда уруш учун зарур бўлган қурол-аслаҳа, озиқ-овқат захиралари, босқинчилик юришларида қўл келадиган барча зарурий ашёлар тайёрлаб қўйилади. Айни вақтда Оренбург ҳарбий округи Ўрта Осиё ва Қозоғистон ерларини назорат қилиб туради. Ҳарбий қисмлар тайёргарлиги ва ҳарбий-тактик машқлар олиб борилади. Айни бир пайтда туркум ҳарбий экспедициялар уюштириб турилади.

Россия Шарқ мамлакатларига, биринчи навбатда Афғонистон, Ҳиндистон, Хитой, Туркия, Эрон, Ўрта Осиё, Кавказ ўлкаларига яқинлашишга уринди. Бу мақсадларига эришиш учун турли баҳоналар билан аввало Кавказ, Кавказорти ўлкаларига суқилиб кириб, сўнгра уларни тўлиқ забт этмоқ лозим эди. Кавказда руслар 200-280 минг кишилиқ аскар билан озод тоғликларга қарши босқинчилик урушини олиб борди. Кавказ халқи ўз қаҳрамонлари—қози мулла Ҳамзатбек ва имом Шомил (181?—1859) бошчилигида чор Россиясининг босқинчи армиясига қарши шиддатли курашдилар. Кавказ, Туркистонда ва бошқа ўлкаларда рус босқинчилари бошлаган уруш туфайли кўплаб қон тўкилди, шаҳар, қишлоқлар вайрон бўлди. Шарқ оламида қуёшли ўлка - Ўрта Осиёдаги олтин, маъдан, кумуш, темир, рангли металл, ёқут, пахта, қоракўл каби ер ости ва ер усти бойликларини қўлга киритиш нияти Пётр I ва ундан кейинги рус подшоларига асло тинчлик бермади.

Пётр I ҳукмронлигининг илк давриданоқ Ўрта Осиёни Россияга қарам қилиш тўғрисида ўйлай бошлайди. XVII аср бошларида металлургия саноатини ривожлантириш зарурияти

қистовида рус ҳукмдорлари ва тадқиқотчилари бу ўлканинг маъдан қатламлари, жумладан, шу даврдаёқ овозаси чиққан Улуғтовнинг бой конлари тақдири билан астойдил қизиқадилар: Ўрта Осиёда тўлиб-тошиб ётган олтин сочмалари ҳақидаги маълумотлар ҳукуматнинг алоҳида эътиборини тартади ва натижада Пётрнинг шахсан ўзи ўзбек хонликлари ҳудудига кириб бориш режасини ишлаб чиқади. Шу режага асосланган тажовузкор сиёсатни бевосита амалга оширишга киришиб, у Ўрта Осиёга 1714 йилда Преображенский полкининг поручиги князь Алекеандр Бекович-Черкасский бошчилигида. 1715 йилда капитан Иван Бухгольц раҳбарлигида Хивага ва Ёркентга бир неча минг кишилиқ ҳарбий отрядлар юборади. Жамоатчилик фикрини чалғитиш учун отрядларнинг мақсади Ўрта Осиё, Афғонистон орқали Ҳиндистон билан савдо-сотиқ алоқаларини кенгайтириш ҳамда Хива хонлиги билан тотув муносабат ўрнатишдан иборат деб белгиланади. Бухгольц бошчилигидаги отряд Балхаш кўлига етиб келиб, у ерда ҳарбий истеҳком қуради. Аммо отряд қийинчиликларга дуч келиб, тезда изига қайтади. Князь Бекович-Черкасский бошлиқ ҳарбий экспедиция отряди эса 3727 пиёда, 617 та отлиқ, 2000 казак аскарлар, 230 денгизчи ва 22 та тўп-замбарак (ҳаммаси бўлиб 6 мингдан зиёд аскар) билан Хоразм томон йўл олади. Ҳарбий отряд икки ой машаққатли йўл босиб, йўл-йўлакай қишлоқ ва овулларни вайрон қилиб, 1717 йилнинг кузида Хоразм чегараларига етиб келади. Чор аскарлари чақирилмаган меҳмон бўлиб, ёвуз ният билан келганликларини сезган Хива хони ватанпарвар инсон Шерғозихон бу ҳарбий отрядни йўқотиш пайида бўлади. Шундай хушёрлик натижаси ўлароқ у отрядни турли туманларга бўлиб жойлаштиришга Бекович-Черкасскийни кўндиради. Шу йўл билан хиваликлар бад ниятли рус отрядини мақсадига етказмасданоқ тезда қириб ташлайдилар. Бекович-Черкасский ҳамда унинг ёрдамчиси булган Замоновскийнинг кесилган каллалари Хива бозори дарвозасига илиб кўйилади. Отряднинг ўлимдан қочиб қолишга муваффақ бўлган аъзолари бу кутилмаган: фожиа тафсилотини подшо Пётр I га маълум қиладилар. Дастлабки юришлар муваффақиятсиз тугаганига қарамай, Пётр I ҳукумати Ўрта Осиёга таҳдид солишдан, уни тўлиқ эгаллаб, Россия куч-қудратини оширишга хизмат қилдириш мақсадидан воз кечмайди. Италиялик: Флорио Беневелини Бухорога элчи қилиб жўнатаркан, унга «олтин сочмалари» маконини, у ерга бориш йўллари яхшилаб ўрганиш тўғрисида махсус топшириқ беради. Беневели ҳақиқатан ҳам бу диёр тарихи, жўғрофияси ва этнографиясига доир жуда кўп- қимматли маълумотлар тўплади. Унинг фикрича, бу маълумотлар ўрганилгач, у ерларда ҳукмрон бўлиб ўрнашиб олиш учун биргина кучли ҳамла кифоя экан. Беневелининг сафари ҳам муваффақиятсиз яқунланади, у Бухоро амири ғазабидан зўрға қочиб қутулиб, 1725 йилда, Петр I вафотидан кейин Россияга қайтиб келади.

Чор ҳукумати улуғ Петр сиёсатини давом эттира бориб, рус-турк муносабатларига эътиборини қаратади. Ташқи сиёсат энг аввало Қора денгиз соҳилларини куч билан босиб олиш асосига қурилади. Ўзбек хонликлари билан муносабатда эса дастлаб тинч йўл билан ўлкага кириб бориб, уни ҳар томонлама ўрганиб олиш йўли тугилади. Хонликлар билан Қозоғистон орқали савдо алоқаларини ўрнатиш шу режага кирарди. Бу ҳам пухта ўйланган ҳийла эди.

Гап шундаки, XVIII аср бошларида ҳар учала Жуз қозоқлари қалмоқ-жунгарларнинг доимий босқини остида қолган эди. 1723 йилга келиб қозоқ эли оғир очарчиликни бошидан кечираётганди ва ниҳоятда заифлашганлигидан у энди ўз мустақиллигини сақлаб қола олмайдиган аҳволга тушган эди. Оқибатда Катта жузжунларларга сиёсий қарам бўлиб қолганди. Ўрта жуз Бухорога кўчиб бориб, Бухоро хонлигига бўйсунди. Қалмоқлар хатаридан сақланиш ва ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш илинжи Катта жуз ҳамда Кичик жуз хони Абулхайрхонни чор ҳокимияти билан яқинлашувга ундарди...

Абулхайрхон 1730 йилда Жузни рус фуқаролигига қабул қилишларини сўраб, Уфага элчи юборади. Россия ҳукумати Ўрта Осиёга ҳужум қилиш учун ишончли истеҳкомга эга бўлиш ҳамда ўз мустақиллиги йўлида курашаётган бошқирдларнинг қозоқлар билан иттифок тузшининг олдини олиш мақсадида хоннинг илтимосини кечиктирмай қондиради. Кўпчилик қозоқ оқсоқолларининг қаршилигига қарамай, 1730 йилда Кичик жуз билан бирга Семекхон бошчилигида Ўрта жузнинг бир қисми ҳам Россия империясига тобе бўлади. Қозоқларнинг

Россия фуқаролигига ўтиши чор ҳукуматининг Ўрта Осиёга бундан кейинги юришлари учун катта имкониятлар яратиб беради. Петр I таъбири билан айтганда, Шарқ билан алоқада Қозоғистон калит, дарвоза ролини ўйнайди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида (1853—1856) бўлиб ўтган Россия билан Қрим уруши, шундан кейин халқ халоскори Имом Шомил бошчилигида давом этган Кавказ жанглари ҳам чор Россиясининг Ўрта Осиёга ҳарбий юришига, мустамлакачилик сиёсатини амалга оширишига маълум муддат тўсқинлик қилиб турди. Бироқ Россия империяси подшо Петр I белгилаб кетган режа асосида Ўрта Осиёга ҳарбий юришни ҳеч тўхтатмай, шиддат билан амалга оширишни мақсад қилиб қўяди.

Аслида бу ишга император Николай I ҳукмронлиги даврида—ўтган асрнинг 1830-40-йилларидан бошлаб киришилади. Россия империяси турли йўллар, баҳоналар билан Оренбург ва Ўрол орқали аста-секин Қозоғистон ва Ўрта Осиё ўлкаларига кириб кела бошлайди.

Россия Қозоғистон ерларида ҳарбий истехкомлар қуришга маблағни аямай сарфлайди. 1734 йилда Оренбург губерниясининг котиби И. Кириловнинг зиммасига қалъалар қуриш, аввал Бухорога, кейинчалик Ҳиндистонга савдо карвони олиб бориш баҳонасида теварак-атроф ва йўллар харитасини чизиш, руда ва олтин қидиришни йўлга қўйиш каби қатор вазифалар юкланади. 1742 йилда қурилган Оренбург шаҳри ўзбек хонликлари ҳудудига кириб келиш йўлида ҳам ҳарбий, ҳам иқтисодий истехком бўлиб хизмат қилади. Туркистонни ҳарбий куч билан босиб олиш ниятида Россия империяси фақат XVIII асрнинг ўзида Қозоғистон ҳудудига юздан ортиқ катта-кичик ҳарбий истехкомлар, таянч даргоҳлари қурдиради. Шимоли-шарқий Каспийбўйи ерларида ўз мавқеини мустаҳкамлаш мақсадида Ново-Александровск (ҳозирги Тўртқўл) ҳарбий истехкомини барпо этади. Империянинг Сибирь томондан ҳаракатга тушган қўшинлари яқин атрофда бош кўтарган қозоқ, бошқирд, татар, қирғиз ҳамда қозоқ халқ халоскори Султон Кенисар Қосимов бошлиқ миллатпарварларни тор-мор қилиш учун Жениер Оғочга полковник Горский бошчилигида қўшин юборади. Оренбург томондан турли ҳужум ва босқинларга чек қўйиш ва турли йўллар билан асирга тушган дайди, қочоқ русларни озод қилиш баҳонасида генерал Перовскийнинг тўп-замбараклар билан қуролланган 51 минг 217 кишилиқ қўшини Хива томон юриш қилади. Оқбулоқда Хива хонлигининг 24 минг сарбози рус босқинчи жангарилари билан 1,5 ой давомида жанг олиб боради. Ватан ҳимоячиларидан 80 дан ортиқ киши, истилочилардан эса 5 киши қурбон бўлади. Лекин бу юриш ҳам руслар мағлубияти билан тугайди. Бироқ Россия империяси Англия, Хитой ҳужумидан хавфсираган ҳолда Ўрта Осиё ва Қозоғистон ўлкаларини тезроқ босиб олиб, ўз мустамлакасига айлантириш ниятидан қайтмай, ҳарбий изланишларини тинимсиз давом эттиради.

Петр I томонидан империя деб эълон қилинган Россия ўз иқтисодий ва ҳарбий қудратини мустаҳкамлаш ҳамда тараққий, эттириш ниятида ўзга юртлар, мамлакатлар ерларини аста-секин эгаллаб, бунинг ҳисобига ўз қаддини ростлаб боради.

XVIII—XIX асрларга келиб, Россия империяси таркибида Болтиқбўйи, Украинанинг ўнг денгиз соҳили, Белоруссия, Польшанинг бир қисми, Бессарабия, Шимолий Кавказ, Финляндия, Кавказорти, Узоқ Шарқ, Сибирь, Қозоғистон, Ўрта Осиё, Помир каби ўлкалар бўлиб, уларнинг умумий майдони 22,4 миллион квадрат километрга баробар эди. В. И. Ленин таъбири билан айтганда, «халқлар турмаси» бўлмиш чор Россияси ҳудудидаги 81 губерния, 20 вилоят, 931 шаҳарда яшаётган 100 дан ортиқ ғайрирус халқлар ва элатлар мамлакат аҳолисининг 57 фоизини ташкил қиларди.

1738 йил августда рус тарихчиси В. Н. Тахтишев поручик Миллер бошчилигидаги карвон таркибида Тошкент шаҳри томон йўлга чиқади. Унга Бухоронинг бир қанча шаҳарларидаги ҳамда Тошкентдаги сиёсий аҳвол тўғрисида ва яна бошқа хил маълумотлар тўплаш топширилганди. Бу карвоннинг ҳам омади чопмади, уни Ўрта жуз қозоқлари тор-мор қиладилар.

Екатерина иккинчи ҳукумати XVIII асрнинг 70-йиллари охирида Ўрта Осиё билан руслар учун ҳар томонлама фойдали бўлган савдо-сотик масалаларига катта эътибор бера бошлайди ва XIX асрнинг биринчи чорагидаёқ ўзбек бозорларида руслар мустаҳкам мавқега эга бўлиб оладилар. Чунончи, Бухоро амири Шоҳмурод Эрназар оталиқни Петербургда элчи қилиб

жўнатади. Бунинг шарафига Екатерина Эрназар элчи мадрасаси қурилшига 134 минг сўм ажратади.

Овруподаги таранглашаётган халқаро вазият, 1805—1307 йиллардаги Наполеонга қарши кураш, 1806—1812 йиллардаги рус-турк уруши, 1808—1809 йиллардаги рус-швед уруши, 1805—1813 йиллардаги рус-форс уруши, 1812 йилги Ватан уруши чор ҳукуматининг Ўрта Осиёга нисбатан босқинчилик сиёсатини олиб боришига узоқ еэқтгача йўл бермай туради.

Николай иккинчи ҳукумати Ўрта Осиё бозорларини Россияга бутунлай қарам қилинг мақсадида Туркистонни босиб олишни тезлаштириш устида бош қотира бошлади. Чунки Россия Ҳиндистонни эгаллаган инглизлар тезда Афғонистон ва Туркистонни ҳам забт этишлари мумкинлигидан хавфсирар ади. Ўрта Осиёни босиб олиш иштиёқмандлари ичида босар-тусаринн билмайдиган Оренбург ҳарбий губернатори генерал-майор В. А. Перовский ҳам бўлиб, 1840 йил ноябрь ойи охирларида 2 та замбарак, 40 та арава, ҳамда 5 минг пиёда аскар билан 10 минг туядан иборат карвонга бош бўлиб Ўрта Осиё томон юради. Оғир об-ҳаво шароити, ёнилғи, озиқ-овқат танқислиги, кийим-кечаклар яроқсизлиги оқибатида қўшинининг маълум бир қисмини йўқотгандан сўнг Перовский Хивага юришини тўхтатишга мажбур бўлади. Истилочилар 1841 йилда Хоников етакчилигида Бухорога отланишади. Бу юриш натижасида Бутенев икки хонликни қурол кучи билан босиб олиш имкониятлари, йўллари, мақсадга эришишга қаратилган ҳаракат режалари каби маълумотларни жамлаб нома ёзади. 1847 йилга келиб мустамлакачилар Сирдарё этакларини босиб олиш режасини тузишади ва у ерда Раим истеҳкомини барпо этадилар. 1853 йилда генерал Бларамберг отряди Оқмачитни (ҳозирги Қизил ўрдани) ҳужум билан забт этади. Айна пайтда Ғарбий Сибирдан Семипалатинскга қадар бўлган ораликда ҳам шимоли-шарқ тарафдан юришлар бошланиб кетганди.

1850—1854 йиллар ичида подшо қўшинлари Илиорти (Заили) ўлкасини эгаллайдилар, 1854 йилда эса Верний (ҳозирги Алмати) истеҳкоми қад кўтаради. Шундан сўнг Николай ҳукумати Қрим урушига (1853—1856) чалғиганлиги туфайли Ўрта Осиёга босқинчилик қисқа муддат тўхтаб қолади. Бу уруш тугагач, Кавказ жанглари Николайнинг кўлини боғлаб қўйиб, у ўзбек хонликларига қарши ошкора босқинчилик сиёсатини юритолмаганлигидан, Бухоро ҳамда Хива хонликлари бирлашувига имкон бермайдиган айрим чоралар кўриш билан чегараланади.

Шундан кейин чор Россиясини Ўрта Осиёга нисбатан жадал мустамлакачилик сиёсатини юргизишга ҳарбий-сиёсий ва иқтисодий аҳволи мажбур қилади. Унинг ривожланаётган енгил саноати учун пахта, пилла, қорақўл тери ва бошқа хил хом ашёлар зарур эди. Бунинг устига фуқаролар уруши (1861 — 1862 йиллар) оқибатида Америкадан олинадиган пахта миқдорининг камайиб кетганлиги ҳам ўзбек пахтасига бўлган талабни ошириб юборади.

Енгил саноатдаги бўҳронлар, уни арзон хом ашё билан таъминлаш зарурияти подшо ҳукуматни безовта қила бошлади. Оренбург генерал-губернатори Катенин ташқи ишлар вазирига ёзган хатида «Ўрта Осиё мулкига ҳукмронлигимизни ўрнатишимиз учун албатта Туркистон ва Тошкентни эгаллашимиз шарт», деб кўрсатиб ўтади. Унинг фикрича, Тошкентни қўлга киритиш Бухоро мулкига қуролли кучлар билан бориш учун ҳам зарур эди. 1862 йилда «Русский вестник» журналида Ўрта Осиёни босиб олишни қатъий ёқловчи қатор шовинистик мақолалар босилади. «Голос» номли либерал журнал эса Ҳиндистонни забт этган инглизлардан ўрнак олиб, «Каспийни рус денгизига айлантириш, Ўрта Осиёнинг кўчманчи элатларини ўтроқ яшашга ўргатиш, бу саҳройилар билан пачакилашиб ўтирмай, уларни ҳаттоки террор қилиш»га чақирди. Ҳарбий юришларнинг доимий тарафдори бўлган ҳарбий вазир Д. А. Милютин 1864 йил октябрида ташқи ишлар вазирига томонидан подшоҳ учун тайёрланган маъруза матнини қўллаб-қувватлайди. Бу матнда, жумладан, Россиянинг Шарққа сирли, лекин тийиқсиз интилиши ҳақида, ярим ёввойилар қабиласи билан тўқнашилган дамда ўта тинчликсевар сиёсатни сақлаб қолиш имкони йўқлиги хусусида, Қўқон хонлигининг табиий бойликлари бўлмиш пахта, ипак, қимматбаҳо маъданлар тўғрисида сўз юритилади. Шундай қилиб, олтмишинчи йиллар бошида Ўрта Осиёни босиб олишга ғоявий тайёргарлик кўриб бўлинади, энди бу истилони амалга ошириш навбати келганди.

Империя хорижий ўлкалар, Туркия билан бўлган урушда бандлигига қарамай, 1810—1860 йилларда Сибирь ва Оренбург ҳарбий сафарбар кучларини ишга солиб, Қозоғистон ва Ўрта

Осиё ерлари томон ҳарбий юриш бошлайди. Бундай босқинчиликларда катта тажриба орттирган Россиянинг юзлаб босқинчи генераллари ва зобитларининг тинч Туркистонга юриши даҳшатли тус олади. (Бу кучлар тафсилоти китобчамизга илова қилинаётган маълумотномада тулиқ баён этилган. М. Ҳ.) Шу мақсадда ташланган катта куч Марказий Осиё халқларини сўзсиз таслим қилишга ёки бу ўлкаларнинг кулини кўкка совуриб бўлса ҳам тўлиқ забт этишга «сўнгра Шарқдаги истилочиликни янада давом эттиришга қаратилган эди. 1909 йилда Тошкент шаҳрида Туркистон ҳарбий округи типолитографияси томонидан жуда оз нусхада, фақат ҳарбий зобитлар учун нашр этирилган бу тўплам «Ўрта Осиёнинг босиб олиниши ҳақида тарихий тадрижий маълумотнома. Георгий Хочи соҳиблари ва «жасорати учун» олтин қурол билан тақдирланганлар рўйхати иловаси билан» деб аталади. Туркистоннинг чоризм томонидан босиб олинишига доир бу энг ишончли манбада ўша жараённинг қандай давом этганлиги тўғрисида тўлиқ маълумот берилган. Китобчада босқинчилик йилномаси ҳарбий маҳкама маълумотлари асосида иштирокчилар, уларнинг қурол-яроғлари сони, амалга оширган ҳарбий хунрезликлари билан бирга йилма-йил, ойма-ой, кунма-кун аниқ ва холис кўрсатилган.

Бундан ташқари ўша китобча нашр қилинган йилга қадар ҳисоблаганда қарийб бир асрча давом этган мазкур босқинчилик, талончилик урушида маҳаллий халқни яқсон қилишда «қаҳрамонлик» кўрсатган 200 га яқин рус генераллари, зобитлари қачон, қаерда ва қандай «жасоратлари» учун Россия империясининг олий мукофотлари билан тақдирланганликлари аниқ, лўнда ва сермаъно жумлаларда ифодалаб берилган. Улар орасида биз яқин-яқинларгача шаҳар ва қишлоқларимизга, кўчаларимизга номлари тақилган, тарих китобларида ҳадеб Ўрта Осиёни Россияга «ихтиёрий қўшиб олиш»да фидойилик кўрсатган халқ қаҳрамонлари сифатида таърифлаб келинган Фон Кауфман, Черняев, Скобелев, Куропаткин, Троцкий сингари генералларни ҳам, бизга камроқ маълум бўлган юзлаб генерал ва зобитларни ҳам кўраимиз.

Бу ўринда шуни ҳам алоҳида айтиб ўтиш керакки, бундай олий мукофотларга фақат ҳарбийлар эмас, балки кўкларга кўтариб мақтаб келинган ижодкорлар: рассом, истеъфодаги мичман Василий Васильевич Верешчагин (бир қўлида қурол, бир қўлида мўйқалам билан ўз ватандошлари амалга оширган қонхўрликларни ҳаёлан бошқа халқларнинг миллий қаҳрамонларига, жумладан, Соҳибқирон Амир Темурга нисбат бериб расмлар чизган бу жангчи-рассом 1904 йилда Петропавловск зирхли кемасида фожиали ҳалок бўлган) ва таниқли рус ёзувчиси ва рассоми, ўқчи батальон штаб капитани Карасин сазовор бўлган. Энг қизиғи шундаки, Россия империясининг дин пешволари: руҳоний ота Андрей Малоз, руҳоний ота Гаврил Ширяев, руҳоний ота Седачёвлар ҳам чор ҳукуматининг Ўрта Осиёни забт этишида қатнашган. Қўлидаги бут-хочни ўпиб, рус зобитлари, аскарларини маҳаллий халқ эрку озодлигини поймол қилиш учун қонли урушга ундаган бу руҳонийлар «ҳалол» хизматлари эвазига Георгий нишони тасмаларига тақиладиган хоч-нишон (наперсные) билан тақдирланадилар.

Ҳатто Россияни ва унинг яқин атрофидаги кўплаб мамлакатларни истило қилиб, неча асрлар эзиб келган Чингизхон ҳам урушга динни аралаштирмаган эди. Чингизийлар босиб олган ўлкалари халқларининг эътиқоди, урф-одатларга ҳалал етказмагандилар. Рус подшоси эса Ўрта Осиёни босиб олишда ҳар қандай сиёсатдан устун туриши лозим бўлган динни ҳам ишга солди, христиан дини арбобларини юксак мукофотлар, ёрлиқлар билан илҳомлантириб, ёвуз мақсадларига хизмат қилдирди.

Инқилобдан илгари яшаб, фаолият кўрсатган рус тарихчилари, шунингдек чор Россиясининг ҳарбий йилномачилари ва маҳаллий халқдан чиққан Фозилбек, Баёний, Аҳмад Дониш, Салимий, Муҳаммад Солиҳ сингари воқеанавис тарихчиларимиз асарларида, ўша давр архив ҳужжатлари, даврий матбуот саҳифаларида чор империяси Ўрта Осиё ва Қозоғистон ўлкаларини беадад қонлар тўкиб босиб олиб, ўз мустамлакасига айлантирганлиги, сахий Туркистон мулки босқинчилар томонидан аёвсиз талон-торож қилинганлиги аниқ мисоллар асосида кўрсатиб берилган.

Шу манбалардан аёнки, Россия империяси яна ўша инглизлар яқин орада Ўрта Осиё ва

Қозоғистон ерларини босиб олиш хавфи бор, деган нуқтаи назардан келиб чиқиб, ҳарбий ҳаракатларини шиддат билан олиб борадилар. Истилочилар бунинг учун маблағларни ҳам, қурол-аслаҳаларни ҳам аямайдилар. Чор Россияси ҳукумати бутун Кавказ ва Сибирда, Волга бўйларида босқинчилик урушлари билан банд бўлишига қарамай, Туркистонни ҳам қўлдан чиқармаслик учун бу ерда истилочилик фаолиятини тўхтатмади. Туркистондаги шу воқеалар қатнашчиси, рус ҳарбий тарихчиси генерал М. А. Терентьев «Ўрта Осиёни босиб олиш тарихи» номли 3 жилдлик китобида ёзишча, Россия империяси Ўрта Осиё ерларини босиб олишда ҳеч нарсани аямаган. Мамлакатдаги иқтисодий тангликка қарамай, камбағал халқ ризқидан қийиб, Ўрта Осиё ва Қозоғистонга ҳарбий юриш қилишга 1839 йилда 1 миллион 800 минг сўм маблағ ажратилади. Биргина Хива хонлигини забт этиш учун Туркистон ҳарбий округига 287300 сўм, Оренбург ҳарбий округига 200000 сўм маблағ ажратилган. Ҳарбий босқинчилик уруши олиб бориш учун шахсан Туркистон генерал-губернатори Фон Кауфман ихтиёрига 400000 сўм пул берилган. Хива хонлигига на бошқа хонликларга қарши ҳарбий юришда қатнашган кўп минглаб аскар, зобитларнинг озиқ-овқатлари, кийим-кечаклари учун ҳамда ҳарбий юришлар давомида маҳаллий халқдан тортиб олинган от, ҳўкиз, эшак, хачир ва туяларга ем-хашак сотиб олишга 465414 сўм 64 тийин маблағ ажратилган. Шунингдек, урушда зарур бўлган қўтос, хачир, эшак, от, туялар, аравалар сотиб олиш ҳамда йўл ҳаражатлари учун 513551 сўм 40 тийин пул маблағи ажратилганлигини кўрамиз. Артиллерия, тўп-замбарак захира қисмлари, таъмирлаш учун техник ускуналар, шунингдек, тиббий дори-дармонлар ҳамда лазаретлар унун 94285 сўм пул маблағи, кўприкларни тузатишга, арава (бричка)ларнинг ғилдирак захираларини ва бошқа зарурий ашёларни сотиб олишга 1475558 сўм 68 тийин пул мўлжалланган. (Қаранг: М. А. Терентьев «История завоевания Средней Азии» Спб. 1806. 153, 283-бетлар). Шунга ўхшаш ишанчли далилларни рус босқинни генераллари, зобитлари, ҳарбий мутахассисларининг кундаликлари ва эсдаликларидан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Шу ўринда китобхонларимизни бир нарсадан огоҳ қилишни хоҳлардик. Назаримизда, рус босқинчиларининг Туркистондаги ваҳшийликлари тўғрисидаги кўпгина манбалар ноёб китоблар, рисоалар, эсдаликлар, кундаликлар йўқолиб кетаётганга ўхшайди. Тарихнинг аянчли сабоқлари унутилиб, бугунги ва келажак авлодлар ўтмиш хатоларини такрорламасликлари учун бу манбаларнинг сақланишини алоҳида назоратга олиш, имкон борича уларни қайта нашр қилиш зарур.

Чор Россиясининг маъмурлари, ҳарбий губернаторлари туб ерли халқни қаттиқроқ эзиш мақсадида маҳаллий амалдорлар, бойлар, қозилар, савдогарлар, судхўрлар билан тил бириктириб ҳаракат қилдилар. Хонликлар олий ҳукмдорларининг бошини маккорлик билан силаб, ўзлари томон оғдиришга интилдилар. Чунончи, Россия подшоси Бухоро ҳукмдори амир Саид Музаффархонга (1860—1885) генерал-адъютант юсак ҳарбий унвонини, Бухоро амирлари Абулаҳад ва Сайид Олимхонга генерал, Хива хони Муҳаммад Раҳимхонга (1865—1910) генерал-майор ҳарбий унвонларини берди. Мустамлакачилар бундай унвонлар ва арзимас совға-саломлар эвазига маҳаллий халқни бемалол эзиш ихтиёринигина эмас, унинг раҳбарлари ҳақ-ҳуқуқларини ҳам сотиб олган эдилар. Бу ҳам камлик қилгандай чоризм истилосига қаршилик кўрсатганликлари учун Бухоро ва Хива хонликлари Россия ҳарбийларига миллионлаб сўм жарима тўлашга мажбур этиладилар. Масалан, босқинчиларнинг отрядлари 1868 йил 23 июнда Бухоро амирлигини мағлубиятга учратгач, Зирабулоқда имзоланган битимга кўра, Бухоро Россияга 500 минг сўм уруш товони тўлайдиган бўлди. Бу хил ноқонуний товонлар, жарималар Хива, Қўқон хонликларидан ҳам ундириб олинди. Табиийки, уларнинг юки меҳнаткаш халқ гарданига тушади. Чоризмнинг Туркистонга иккинчи юриши 1853 йилда генерал Перовский бошлиқ икки мингдан зиёд аскар ва зобитларнинг Оқмачит (Қизил Ўрда)га ҳужумидан бошланди. Бир неча кунлик ҳаёт-мамот жангида босқинчилардан 25 киши ўлиб, 46 киши яраланади. Оқмачит ҳимоясига чиққан бутун маҳаллий аҳолидан эса атиги 74 киши омон қолади, холос. Чор қўшинлари қуролсиз халқни раҳмсизларча қирғин қилади. Тошкентдан ҳоким Сабдалхўжа бошчилигида 8 минг аскар ва кўнгилли Оқмачитни қайта қўлга олиш учун қаттиқ жанг олиб боради. Бироқ истилочилар уруш тажрибасига эга бўлишлари билан бирга тиш-тирноғигача қуролланган эдилар. Ватанпарварлар жангда 192 кишидан айрилиб, яраланган 92 жангчини туя, от, арава ва эшакларга ортиб ғазаб ва алам билан орқага

чекинишга мажбур бўладилар. Қўқон хонлиги Оқмачитни рус босқинчиларидан қайтариб олиш учун яна қўшин юборади. 1853 йилнинг охирида Ёқуббек қўмондонлигида 13000 кишидан иборат юрт ҳимоячилари ғанимлар билан қаттиқ жанг олиб борадилар. Атоқли тарихчи олим Ҳ. Зиёев «Чоризм истилоси» деган мақоласида («Шарқ» юлдузи», 1990, 8-сон; «Мулоқот», 1991, 3-сон) ёзганидек, босқинчилар 55 кишини йўқотганлари ҳолда юрт ҳимоячиларидан икки мингга яқин киши ўлдирилди ва яраланди. Чор Россиясининг истилочилари қўшинлари 1860 йилдан бошлаб 6—7 йил мобайнида зўр бериб аввал Пишпек, сўнгра Тўқмоқ қалъасига ҳужум қилиб, замбарак ва милтиқлардан ўқ ёғдириб, қуролсиз, ҳимоясиз, бечора тинч аҳолини зор қақшатиб, беғуноҳ қон тўкадилар. Бутун Ўрта Осиё халқлари босқинчилик уруши йўлини тўсиш учун оёққа туришади. Тошкент ҳокими Қаноатшоҳ бошчилигида урушга отланган ўзбек, туркман, қозоқ, қирғиз, тожик ва қорақалпоқлардан иборат 20 мингга яқин фидойи ватанпарвар Пишпек остонасида шиддатли жанг олиб боради. Чор Россияси генерал ва зобитлари буйруғи билан ҳимоячиларга қарши отилган 2051 та снаряд, 31879 та милтиқ ва 63 та тўп ўқидан 1500 ватанпарвар ўлдирилиб, кўплари яраланади, банди қилинади. Пишпек учун бўлган қирғинбарот жангида 574 ҳимоячи асир олинади. Улар орасидаги 82 савдогар, 92 аёл ва болалар тақдири ҳам ачинарли бўлди. Босқинчилар бандиларга ниҳоятда ёмон муносабат кўрсатадилар. Ҳар бир ўлдирилган чор Россияси аскарининг хуни учун маҳаллий халқдан шафқатсиз ўч олиш одат тусига кириб боради. Рус босқинчилари шу йўл билан ватан ҳимоячилари қалбига қўрқув ва ғулғула солишга ҳаракат қиладилар. Чор Россиясининг ҳарбий мутахассислари, генерал, зобитлари Авлиёта (Жамбул), Тўқмоқ, Пишпекни эгаллашга жон-жаҳдлари билан ҳаракат қиладилар. Китобчага илова қилинаётган маълумотномада ёзилганидек, полковник Циммерман отряди 6 та рота, 6 та юзлик казаклар, 2 та юзлик қирғизлар ҳамда 12 та оғир тўп-замбарак, 4 та ракета станогли, 8 та мартир билан 5 минг кишилик қўқонлик фидойиларни яқсон этиб, Тўқмоқ ва Пишпек қалъаларини бузиб ташлайдилар. У ерда Олатов ҳарбий округи барпо этилади. Айни вақтда 1864 йилнинг кузида подполковник Колпаковский (қирғиндаги «жасорати» учун генерал унвони берилган) бошлиқ ҳарбий отряд—3 та рота, 2 та юзликдан иборат ва 6 та замбарак, 2 та ракета қурилмаси билан қуролланган чор аскарлари Узуноғочда Ватан ҳимоячилари билан юзма-юз жангга кирадилар. 20 мингдан зиёд ватанпарвар Россия империясининг замонавий ҳарбий техника билан қуролланган босқинчи аскарлари ҳужумига дош бера олмай, чекинишга мажбур бўлади. Босқинчилар мақсадларига эришиш учун Туркистон ҳудудида юзлаб ҳарбий истеҳкомлар қуришни давом эттирадилар. Уларга марказдан доимий ҳарбий ёрдам келиб туради. Авлиётани қайта қўлга олиш учун Қўқон хонлигидан 1500 кишидан иборат халоскор 1864 йилнинг баҳорида чоризм жаллодлари билан яна тўқнашади. Бу гал ҳам қурол-аслаҳа бобида устун бўлган душман қўли баланд келади. Бу жангда ватанпарварлар 307 жангчисидан ажралади ва 390 сарбоз мажруҳ бўлади. Чор Россиясининг маккор генерал ва зобитлари ал-даш, қўрқитиш, ҳийла ишлатиш йўли билан оддий ва соддадил маҳаллий халқларни аста-секин бўйсундира борадилар. Бунинг учун улар «Бўлиб ташлаб, ҳукмронлик қил» қабилида иш тутиб, мусулмон динига мансуб туркий халқларни бирлашишга қўймаслик учун уларни бир-бирига гижгижлаш усулдан усталик билан фойдаланадилар.

Худудий жиҳатдан кенг майдонга эга бўлган Қўқон хонлиги мулкани босиб олиш учун чор Россияси қўшинлари (1864—1865 йиллари) асосий ҳужумни Верний (Алмати), Туркистон ва Чимкент шаҳарларини ишғол этишга қаратди.

Босқинчи рус генераллари Веревкин, Черняев, Лерхе, Дебу, Колпаковский бошлиқ жангари зобитлар ва ас-карлар 1864 йилда Туркистон, Чимкент шаҳарларини босиб олиш учун Қўқон хонлигининг лашкарбошиси (амирул-лашкари) Алимқул сарбозлари билан ҳаёт-мамот жанги олиб борди. 1864 йилнинг кузида Туркистон томондан генерал Черняев, Авлиёта томондан генерал Лерхе қўмондонлигидаги чор Россиясининг аъло-даражада қуролланган қўшинлари қўқонлик ватанпарварларга қарши шафқатсиз жанг қилишди. Чимкент ва Иқон аёвсиз тўпга тутилиб, шаҳар ва қишлоқ бутунлай вайрон қилинди. Амирул-лашкар Алимқул қўмондонлигидаги Қўқон хонлиги мудрофаатчилари ёвуз душманга қарши мардонавор кураш олиб бордилар. Бироқ бу жангда кучлар тенг эмасди. Тактик ва стратегик жиҳатдан жангни

уюштириш, аскарларни хужумга шайлаш, сафарбар қилиш тажрибасига, уюшқоқлик, жанговарлик ҳолатига эга бўлган чор аскарлари хужум қуролларидан тўғри ва аниқ фойдаланнш санъатини эгаллаган эдилар. Доимо ўз сафини янги кучлар билан тўлдириб борган чор кўшинлари мағлубият кўрмай, ғалаба сари интилдилар.

Боз устига туркистонлик ватанпарвар химоячилар замонавий қурол-аслаҳаларга эга эмасдилар. Оддий халқ қурол ишлатиш, душманни мўлжалга олиб отиш машқидан йироқ эди. Урушиш ҳарбий санъати етишмасди. Туркистон, Чимкентдаги даҳшатли жангни ўз кўзи билан кўрган шоир Ҳусайн Шайх (адабий тахаллуси «Камина») бир шеърий тарихий манзума ёзди.

Шоир ватан химоячилари қўлларидаги қуролдан тўғри ва моҳирона фойдалана олмаганликлари туфайли урушда бегуноҳлар қони дарё бўлиб оқаётганлигидан афсусланиб шундай ёзади:

*Мусулмон ўқ отса, ўрусга тегмас,
Ўруслар отган ўқ хато кетмас.*

Ҳақиқатан ҳам турли юртлардаги босқинчилик ва талончилик урушларида маҳорати ошган рус генераллари, зобитлари ва аскарлари, шоир Камина ёзганидек, мўлжалга беҳато уриб, ҳаммаёқни қонга ботирдилар. Қўлига қурол ушламаган, унинг билан муомала қилиш илмини эгалламаган оддий халқ эса душман мулжалига нишон эди. **«Биз қурол ушлашни ва отишни билмайдиган ярим ёввойи одамларни қўйни отгандек отиб ўлдирардик»**, — деб фахр ва ғурур билан маҳаллий аҳолига нисбатан нафратинн яшира олмай ёзади рус зобитларидан бири ўз кундаликларида.

Чор ҳукумати маҳаллий халқни ҳар қандай йўллари ишлатиб бўлса ҳам, ҳатто энг муқаддас туйғуларига тажовуз қилиш билан кўрқитиб бош эгдиришга ҳаракат қилди. Масалан, генерал Черняев Туркистон шаҳри таслим бўлмаса, шаҳарнинг кўрки ва юраги бўлган, халқнинг азиз зиёратгоҳи ҳисобланмиш Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасини тўпга тутажаклигини эълон қилади. Ва бу фақат пўписа бўлиб қолмасдан, полковник Веревкин гуруҳи шундаи қабих ишни чиндан ҳам амалга оширади. Шу тариқа улар инсониятнинг юксак ақл-заковати билан барпо этилган шаҳарлар, тарихий обидалар кулини кўкка совурдилар. Босқинчиларнинг бундан кўзлаган мақсадлари аниқ эди. Бой қадимий маданиятимизни йўқ қилиб, биз ўтмишда ҳеч нарса кўрмаган ва яратмаган ёввойи бир оломон бўлганмизу, бутун маданиятни бизга улар олиб келганлигига ўзимизни ҳам, бошқаларни ҳам ишонтириш ва эвазига доимо миннатдор бўлиб, қуллуқ қилиб, итоатда яшашга мажбур этиш — мана улар кўзлаган ва кейинчалик маълум даражада эришган мақсад. Туркистонни забт этиб, Чимкент ва кейин Тошкент шаҳри томон юриш ниятида бўлган генерал Черняев бошлиқ босқинчилар йўлини тўсмоқ зарур эди. Тошкентлик воқеанавис муаррих Муҳаммад Солиҳ қори ўзининг «Тарихи жадиди Тошкент» («Тошкентнинг янги тарихи») номли қўлёзма асарида (Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтидаги 5732 рақамли қўлёзма) ёзишича, Қўқон хонлигига қарашли жами қишлоқ ва шаҳарлардан аскарлар, кўнгиллилар ва ватанпарварлар хонликнинг жасур лашкарбошиси Алимқул бошчилигида Чимкент химоясига отланадилар. Бироқ генерал Черняев бош бўлган, босқинчи кўшинлар 1864 йил 22 сентябрда кўплаб тўп милтиқ, замбараклардан тинимсиз ўқ ёғдириб, юртимизнинг минг-минглаб; фарзандларини нобуд қилиб, Чимкентни ишғол этади.

Профессор Ҳ. Зиёев «Чоризм истилоси» мақоласида Тошкент мағлубияти ҳақида шуларни ёзади:

«Тошкент шаҳри учун бўлган аёвсиз жангда чор аскарлари 72 солдатини йўқотган бўлса, мудофаачилардан ўн мингдан кўпроғи ўлдирилади, яраланади, кўплари Сибирга сургун қилинади. Генерал Черняев кўмондонлигида 1865 йилнинг январь ойида юртнинг 8—9-минг химоячи фарзандини нобуд қилиш ҳисобига Қўқон хонлиги ихтиёридаги Чимкент шаҳрини қўлга киритиш билан босқинчилар аввал бошида кўзда тутган мақсад узил-кесил амалга ошади. Қаттол ва жаллод рус лашкарбошисининг эндиги хужуми Тошкентга, ундан кейин Бухоро, Қўқон ва Хивага қаратилган эди».

1864 йилнинг кузида Черняевнинг Тошкентни босиб олишга биринчи уриниши муваффақиятсиз тугайди. 1865 йилнинг ёзида у Тошкентнинг сувбошиси бўлмиш Ниёзбек

қалъасини эгаллаб олгач, шаҳарга навбатдаги юришини бошлайди. Черняев аввало анҳорнинг сувини бўғиб олиб, Тошкентни қирқ икки кун давомида сувсиз қолдиради. Руслар бостириб келаётганликлари тўғрисидаги хабарни эшитган тошкентликлар Қўқон хонлигига қарам бўлганликлари учун хондан ёрдам сўрайдилар. Шаҳар доруғаси Алимқул Тошкент аҳолисини ўз эрклари учун курашга чорлаб оташин нутқ сўзлайди. Қўқондан ёрдам келгач, Тошкент ҳимоячиларининг сони 30 минг кишига етади. Расмий маълумотларга қараганда, рус солдатлари 1950 нафар бўлган. Тартиб ва ташкилотчиликнинг йўқлиги, керакли ҳарбий теҳника билан таъминланмаганлик сабабли хонлик қўшинининг сон жиҳатидан устунлиги ҳам тўқнашувда фойда бермайди. Черняев ҳал қилувчи ҳаракатни жанубдан — Темур-дарвозаси тарафдан бошлайди. Бу билан у Қўқон ёки Бухородан келиши мумкин бўлган ёрдамчи кучларга халақит беришни мўлжаллайди. Илк тўқнашув 1865 йилнинг 9 майида бўлиб ўтади. Черняев Алимқул ҳалокатидан кейин шаҳар таслим бўлар, деган илинжда ҳужумни хиёл тўхтатиб туради. Бухоро амирининг қўшини яқинлашиб келаётганидан хабар топгач, 15 майга ўтар кечаси шаҳарга ҳужум бошлашга қарор қилинади. 16 ва 17 май кунлари ҳам кўча жанглари давом этади.

Генерал Черняев бошлиқ жаллодлар Тошкент шаҳри истилоси кунлари 12 мингдан ортиқ бегуноҳ одамлар қонини дарё қилиб оқиздилар.

17 май куни Тошкент аъёнлари қаршиликнинг беҳудалигини ҳисобга олиб, шаҳарни топшириш учун музокарага киришадилар. Оренбург генерал-губернатори Кржижановский 1865 йилнинг сентябрида маҳв қилинган Тошкентга келиб, уни мухтор қарам мулк деб эълон қилади.

Черняев шу йилнинг кузидаёқ Жиззахга юриш бошлайди, Аммо 1866 йил март ойида Черняев Петербургга чақириб олинади ва унинг ўрнига юборилган генерал Романовский 8 май куни Ержарда амир қўшинларини мағлубиятга учратади, 24 май куни Хўжандда ҳам русларнинг кўли баланд келади. Август ойида Кржижановский Тошкент, Хўжанд ва Чирчиқорти ўлкасини Россияга қўшиб олиш тўғрисида кўрсатма беради. Амир билан музокараларда келиша олмагач, 2 октябрда Бухорога қарашли Ўратепа қалъасини, 18 октябрда эса Жиззахни истило қилади. Босиб олинган ерларда 1867 йилда фавқулодда Туркистон генерал-губернаторлиги тузилади. Инженер-генерал К. П. Кауфман бош қилиб тайинланган бу губернаторликнинг маркази этиб Тошкент белгиланиб, Сирдарё ва Еттисув вилоятлари ҳам унинг таркибига киритилади.

Тошкент шаҳрида зўр ҳарбий истехком барпо этган Россия империяси ватандоши Бекович-Черкасский бошлиқ ҳарбий отрядлари сафарининг фожиали якуни учун ўч олиш мақсадида бирин-кетин Хоразм, Қўқон ва Бухорога қонли юришини давом эттиради...

Рус генералларидан Фон Кауфман. Фондер Флит, Бардовский, Тронкий, Колпаковский, Веревкин, Ломакин, Головачев, Гродеков, Меллерь-Закомельский, Константинович бошлиқ ҳарбий кучлар 1873 йилда Хивани эгаллаб, чор Россияси ҳукуматининг олий мукофотларини оладилар. Янги тузилган Туркистон генерал-губернаторлиги Тошкентни ўзига қароргоҳ этиб, Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликларига қарашли барча ерларни тезроқ босиб олиш бош режаларини тузиб чиқади.

Рус қўшинлари босқинчиликни авж олдириб, 1868 йил 1 май куни Самарқанднинг Чўпонота тепалигида Бухоро қўшинларини енгашади, 2 майда эса Самарқанд шаҳри таслим бўлишга мажбур қилинади. Рус аскарлари Самарқанддан Бухоро томонга чиқишлари билан шаҳарда ғазоват бошланиб кетади. 2 июнь куни шаҳар деворлари тагида Шаҳрисабз қўшини пайдо бўлганида озодлик кўзғолони авжига чиқади. Умархўжа ва Жўрабой бўлинмалари ҳеч бир қаршиликсиз Самарқандга кириб келишади, бу ерда уларга шаҳар аҳли ҳам қўшилади. 650 кишидан иборат рус гарнизони аскарлари кўрғонга кириб яширинадилар. Мужоҳидлар 5 кун давомида улар устига ҳужум уюштиришади. 8 июнда эса Кауфман қўшини шаҳарга бостириб киради ва унинг барча ҳимоячилари қатл этилади. Бухоро ва атрофидаги шаҳар, қишлоқларни эгаллаш йўлида чор Россиясининг босқинчи аскар ва зобитлари Зирабулоқ тепалигида Бухоро амири Музаффарга қарши турадилар. Амирнинг 15 минг отлик, 6 минг пиёда ва 14 та тўпдан иборат кучлари генерал-губернатор К. П. Кауфман қўшинлари билан ниҳоятда оғир жангга киришади. Бу жангда Россия босқинчилари устун келаётганлигини сезган амир Музаффар

бутун музофотни ғазоват урушига даъват этади (Қаранг: «Шарқ юлдузи» журнали. 1990, 8-сон, 185 —187-бетлар). Бироқ Зирабулоқдаги мағлубият, Самарқанд кўзғолонининг бостирилиши Бухоро билан бўладиган уруш тақдирини ҳал қилиб қўйган эди ва амирга Россия билан тузилган битимга имзо чекишдан бошқа чора қолмайди. Битим шартлари 1868 йил 23 июнда қуйидагича эди: Бухоро Россияга вассалликни тан олади ва 500 минг сўм уруш товонини тўлайди. Самарқанд ва Каттақўрғон вилоятлари Россияга бириктирилади. Бухоро чет давлатлар билан алоқа қилиш ва мустақил боғланиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади. Шу йилнинг кузидаёқ Абдумалик бошчилигида кўтарилган кўзғолон ҳам истилочилар томонидан шафқатсизлик билан бостирилади.

1870 йили Искандарқўлда руслар уюштирган ҳарбий юриш натижасида Зарафшон тизмаси ҳам улар қўлига ўтади. Ўрта Осиёни босиб олиш тарихидаги навбатдаги босқич Хива хонлигини забт этиш эди. 1873 йил май ойи ўрталарида Туркистон, Оренбург ва Казказ губернаторларининг гуруҳлари Хивага яқинлашадилар. Россия қўшинини қайтаришга уринган хиваликлар тор-мор этилиб, рус қўшини шаҳарга деярли жангсиз кириб келади ва хон амалдорлари билан музокара олиб боради. Тинч йўл билан тузилган битимга кўра, Хива хони Муҳаммад Раҳим 1873 йилнинг 12 августидан эътиборан мустақил ташқи алоқалар олиб боришдан маҳрум этилади. Айти пайтда хонлик Россияга 22 миллион сўм уруш товонини тўлаши шарт қилиб қўйилади. Амударёнинг ўнг қирғоғида, хонлик пойтахтига яқин жойда ташкил этилган Петро-Александровск кўрғони (ҳозирги Тўрткўл) янада мустақамланади. Хива хони қарамликда ушлаб турилган бир пайтда генерал Головачев бошчилигидаги жазо тўдаси туркманларни кириб, тор-мор қилишни давом эттиради.

Кўқон хони Худоёрхоннинг оғмачилик сиёсати туфайли учинчи ўзбек хонлиги ҳам ўз мустақиллигини озгина муддат сақлаб туролди, холос. 1874—1876 йилларда марғилонлик Исҳоқ мулла Ҳасан ўғли бошчилигидаги кўзғолон натижасида Кўқон мустақилликдан маҳрум қилинди. Воқеа тафсилоти бундай. 1872 йилда бир гуруҳ норози феодаллар Худоёрхоннинг қариндошларидан бўлган Пўлатбекни тахтга кўтармоқчи бўладилар. У тахтдан воз кечгач, фитначилар розилиги билан Пўлатбек исмини олган Исҳоқ мулла ғазоватнинг бошида туради. 1873 йилда унга Абдурахмон офтобачи, Кўқоннинг собиқ ҳукмдори Мусулмонқулнинг ўғли, бундан ташқари Худоёрхоннинг тўнғич ўғли Насриддин, Андижон хокими ва унинг акаси Муродбек келиб қўшиладилар. Кўзғолонни бостиришга ожизлигини пайқаган Худоёрхон «пуштипаноҳ император ҳазрати олийлари»нинг қудратига суянади ва Фон Кауфманга дўстона мурожаат қилиб, иложи борича тезлик билан Кўқонга рус қўшини ва замбаракларини юборишини сўрайди. Юртни сотганлиги учун Худоёрхон ва яқинларига қарши ғазоват эълон қилинади. Хурдоёрхон 1875 йил 2 июль куни ўз оиласи билан Тошкентга, рус элчихонаси паноҳига қочиб боради. Тарихчи олим Ҳ. Бобобеков «Кўқон хазинаси қаерда?» сарлавҳали мақоласида («Халқ сўзи» газетаси, 1991 йил 20 февраль) ёзишича, 1875 йилнинг ёзида Кўқон хони Худоёрхон 70 кишилиқ аҳли аёли, 500 га яқин ҳамроҳлари, 40 арава хазина билан Тошкентга Туркистон генерал-губернатори Фон Кауфман ҳузурига паноҳ тортиб келади. Кауфман шу 40 арава халқ бойлигини олиб, Худоёрхоннинг ўзини Оренбургга сургун қилади. Кейинчалик хон Оренбург тутқунлигидан қочади. Тошкентдан чиққач, рус гуруҳи кўқонликларни Макарам қалъасида мағлубиятга учратади ва 29 августда Кауфман Кўқонга ғолиб сифатида кириб боради. Кўқон аъёнлари Худоёрхоннинг ўғли Насриддинбек бошчилигида ундан афв сўрайдилар. 22 сентябрда Кауфман билан битим тузилади. Бу битимга кўра Кўқон хони ўзини Россия императорининг қули деб тан олади ва генерал-губернатор рухсатисиз ҳеч қандай ташқи алоқалар ёки ҳарбий ҳаракатлар қилмасликка рози бўлади. Шундай қилиб, Кўқон феодаллари юртнинг эркини бой бериб, жонларини сақлаб қоладилар.

Хоннинг шармандали қочиши ҳақидаги хабар янги кўзғолонга сабаб бўлади. Бу гал унинг маркази Андижон эди. Кўзғолончилар Пўлатхон номи билан юрган Исҳоқ муллани хон деб эълон қилдилар. Пўлатхонга қарши жўнатилган Кауфман отряди Андижон остонасида мағлубиятга учрайди. 1875 йилнинг 7 октябрида эса кўзғолончилар хон қўшинини енгиб, Кўқонни эгаллайдилар. Хўжандга, руслар паноҳига кочган исёнчилар 11 ноябрда Балиқчи яқинида генерал Скобелев аскарлари томонидан тор-мор этилади. Скобелев йўл-йўлакай

қишлоқларга шафқатсизларча ўт қўйдириб, яқсон қилдириб, олға бораверади. Андижон шаҳрини аёвсиз тўпга тутдириб, вайрон қилдиради, унинг ўз сўзларига қараганда, уч минг чоғли одам вайронлар тагида қолиб кетган. 9 январда Скобелев хароба Андижонга кириб борганида Пўлатхон қолган-қутган кучлари билан Учқўрғон қалъасига чекинганди. 1876 йилнинг 28 январга ўтар кечаси Скобелев томонидан юборилган отряд Учқўрғонни эгаллайди, барча ҳимоячилар ўлдирилади. Бу ердан қочиб улгурган Пўлатхон кўп ўтмай Марғилонда қўлга тушади.

Кауфман бир амаллаб халқ ҳаракатини бостиргач, Кўқонни мустақиллигидан маҳрум этшига аҳд қилади, 1876 йилнинг 19 феввалида Кўқон хонлиги тугатилиб, унинг ўрнига Фарғона вилояти ташкил қилинади. Бўйсунмас кўқонликларни шафқатсиз қийратган жазо экспедициясининг бошлиғи генерал Скобелев эса ҳарбий губернатор қилиб тайинланади. Хуллас, Пўлатхон кўзғолони ўзбек халқининг ўз мустақиллигини сақлаб қолиш йўлидаги курашининг сўнги босқичи бўлди ва шундан сўнг учала ўзбек хонлиги ҳам рус подшолигига тўла қарам бўлиб қолди.

Ўн мингдан ортиқ муриди бўлган Дукчи Эшон бошчилигидаги Андижон халқ кўзғолони (1898 й.) ҳам яқинларгача диний пардага ўраб, унинг синфий моҳияти яшириб келинди. Аслида эса бу чоризмнинг даҳшатли зулмига қарши олиб борилган миллий озодлик ҳаракати ва исёнкорлик кураши эдики, унинг натижасида қурбон бўлган, яраланган ва Сибирга сургун қилинган халқпарварларнинг аниқ сони маълум эмас. Айрим манбаларда мазкур кўзғолон қон билан бостирилгач, 226 киши ўлим, 777 киши эса қамоқ жазосига буюрилганлиги ёзилган, бошқа бир ҳужжатда 380 ватанпарвар ўлимга ҳукм этилиб, 208 киши Сибирга сургун қилинганлиги айтилади. Мустабид чор Россияси зулмига қарши андижонлик Дукчи Эшон бошчилигида бўлиб ўтган халқ кўзғолони бир жиҳати билан Россия тарихидаги Емельян Пугачев кўзғолонини эслатади.

Ўзбек халқининг асл ва ватанпарвар ўғли, етук олим Фозилбек Отабек ўғли Қозиев золим ва мустабид рус босқинчиларининг қонхўрлиги ва ваҳшийлигини фош этиб, «Дукчи Эшон воқеаси» (Ўздавнашр, Тошкент 1927 — Самарқанд) номли тарихий асар ёзди. Муаллиф ўз кўзи билан кўрган, билган воқеаларини холис бир муаррих сифатида қаламга олган. Кнтобнинг «Мингтепа қишлоғи», «Эшоннинг шакли ва ҳунари», «Кароматли меҳмонхона», «Ўт-оловсиз ош пишириш», «Чор ҳукуматининг қаршилиқ ҳаракати», «Эшоннинг ҳужумга ҳозирлик кўриши», «Халқнинг кўзғолонга чиқиши», «Андижон янги шаҳаридаги солдатларга ҳужум», «Оқ дўппи ила салла ҳалокати», «Эшоннинг қўлга тушиши», «Асир бўлғонлар ва қамалғон бечоралар», «Дор тагида», «Ҳукм кунлари», «Ўлим жазоси», «Кафан кийдириш», «Мингтепани тўпга тутиш», «Ўликфурушлар», «Вайрона ва «марҳамат» истибодининг ўлими» маби боб ва бўлимларда чор Россиясининг Туркистондаги ва Андижондаги истилочилиқ тарихи батафсил баён этилган.

Муаллиф бегуноҳ одамларни ўлдириш, қамаш, уриб майиб қилиш, мўъмин бечораларни ҳақоратлаб, сазойи қилиш воқеасини шундай тасвирлайди: «Эшонга қарашли» деб кимни тутиб берса, бесўроғ қамайдилар. Хусусан, тоғлардан Элатия катталарини ушлаб келиб, ҳарбий бошлиғи ҳар кун беш-олтитасини турмадан олиб чиқиб, ўртага ётқизиб калтаклайдилар. Узун қамчи сопидек тут-қайрағоч шохлари билан бандиларни олиб чиқиб, аскарлар ўртасида яланғоч қилиб, лўнгга етқизиб, тўрт солдат босиб туради. Тўртови ўшал калтак билан орқасига урадир. Агар калтак синиб кетса, бошқасини олиб урадир. Қирқ-эллик марта урганча «дод» деб турадир, бундан сўнг овози чиқмайди, беҳуш бўлғондан кейин иккинчисини ётқизадир, бошқалари қараб турадир. Шу хилда ҳаммасини уриб бўлуб, улгани бўлса, бошқа қўюб, тирик бўлса, зўр билан юрғизиб, турмага олиб кирадир». (Фозилбек. Дукчи Эшон воқеаси. Ўздавнашр, Тошкент—1927— Самарқанд.)

Хуллас, эрк ва озодлик деб чор Россиясининг мустамлакачилик зулмига қарши чиққан ҳимоясиз, ҳуқуқсиз, қурол-яроғсиз бечора халқни чор чиновниклари, амалдорлари, бағритош ва бераҳм зобитлари, аскарлари ана. шундай беаёв жазолаганлар, таҳқирлаганлар. Уларни оддий ҳақ-ҳуқуқлардан маҳрум қилганлар. Туркистон ўлкасининг қаерида бўлмасин, Россия империясининг босқинчилик ва талончилик сиёсатига қарши кўтарилган ҳар қандай куч ўн ва юз баробар ортиқ ҳарбий куч зарбасига учрар эди. Яна бир мисол сифатида Туркманистоннинг

Кўктепа қалъасидаги қонли фожиани эслайлик. Яна бир мисол сифатида сал орқароқ қайтиб, Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олиши тарихидаги сўнги ва энг қонли саҳифани — Туркманистоннинг Кўктепа ва Динглитепа қалъаларидаги мислсиз фожиаларни эслайлик.

2. Ўлкамиз тарихининг энг қонли саҳифалари

Чор Россияси истилочилари 1877—1878 йиллари рус-турк уруши билан банд бўлишига қарамай, 70-йилларда Хивани забт этгач, асосий кучни Туркманистонни, Аклтака водийсида жойлашган Динглитепа ва Кўктепа қалъаларини босиб олишга қаратдилар.

Босқинчи рус генераллари Скобелев, Ломакин, Головачев, Лазерев, Гродеков, Куропаткин, Фон Кауфмандан иборат ҳарбий қўшин аввал катта куч билан Динглитепа қалъасига ҳужум қилади. Туркман ҳимоячиларининг қаттиқ қаршилигига учраган рус босқинчилари Кавказ томон чекинишга мажбур бўладилар. Лекин истилочилик режаларидан воз кечмаган оқ империянинг каллакесар генераллари бир йил ўтгач, 1879 йилнинг 28 августида катта ҳарбий куч билан яна Динглитепа ва Кўктепага ҳужумга ўтадилар.

Қалъа ҳимоячилари — туркман халқининг ботир ўғлонлари Тикма Сардор, Кочар Сардор, Муродхон Сардор, Маҳтумқулихон, Нурбердихон сардорлар бошлиқ ёвмутлар, такатуркманлар рус босқинчиларига қақшатқич зарба берадилар. Империя босқинчилари иккинчи марта мағлубият аламини тотадилар. Ватанпарвар, ботир туркман халқининг қақшатқич зарбасига учраган, катта талафотлар кўриб мағлуб бўлган босқинчи генераллар, зобитлар рус подшосидан қўшимча ҳарбий ёрдам: аскар, қурол-аслаҳа, ҳарбий мутахассислар сўрашади. Шу алпозда чор Россияси босқинчилари яна икки йил зўр тайёргарлик кўрадилар. Туркистон эли эса душманга қарши курашда ўзаро бирлаша олмайди. Босқинчилик урушларида бағритошлиги, ваҳшийлиги билан донг таратган генерал Скобелев бошчилигида Ломакин, Головачев, Куропаткин каби генераллар қўл остидаги минг-минглаб рус, казак зобитлари ва аскарлари ҳар томонлама қуролланиб, туркманлар юртига, энг аввало Динглитепа, Кўктепа қалъаларига яна ҳужум қиладилар. Душман Кўқон, Хива хонлиқларини яккалаб енгади. Уларнинг бирлашишларига, ўзаро ёрдамлашишларига йўл қўймайди. Чор генерали Ломакин 16 ярим батарея, 20 та юзлик эскадрон. 20 тўп-замбарак қурилмаси билан, иккинчи бир рус генерали Куропаткин эса 540 пиёда рус, 318 казак аскарлари, 2 тоғ тўпи, 2 ракета қурилмаси билан бирлашади. Ҳар иккала генерал қўл остидаги аскарлар, қуролли кучлар генерал Скобелевнинг умумий қўмондонлигида 45 та рота, 11 эскадрон, 74 тўп, 11 та ракета қурилмаси, 8000 рус ва казак аскарлари билан 40 мингдан зиёд туркман ҳимоячиларига қарши даҳшатди уруш бошлайдилар. Босқинчи душман ҳужумига қарши етти яшардан етмиш ёшгача бўлган жамики туркман ботирлари Ватан ҳимоясида турадилар. Аслида империя шунчалик катта ҳарбий кучи билан ярим Европани забт этиши мумкин эди. Лекин Кўктепа қалъасини 6 ойгача ололмагач, чор босқинчилари ҳийла ишлатишга ўтадилар. Улар ҳимоячилар кузини шамғалат қилиб, қалъа девори остига лаҳм қазиб боришади ва жуда кўп миқдорда портловчи модда жойлаб, ярим тунда портлатадилар. Душман билан кўрғон ҳимоячилари ўртасида мисли кўрилмаган жанг бўлади. Рус босқинчиларига қарши турган 40 мингдан зиёд ботир ҳимоячининг 20 мингдан ортиғи жангда ҳалок бўлади, кўплари яраланади.

Шу тариқа 1881 йил 12 январда Динглитепа ва Кўктепа қалъалари чор Россияси истилочилари томонидан забт этилади. Генерал Скобелевнинг фармони билан рус казак-аскарлари ғалабани уч кун шодиёналик билан нишонлайдилар. Рус ҳарбий тарихчилари ва маҳаллий тарихчилар, жумладан, Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг ёзишича, оқ подшо босқинчилари қалъа ичида тирик қолган ҳимоячиларни ҳам битта қуймай қилич дамидак ўтказганлар. Чор босқинчилари бутун туркман элини вайрон этиб, мулкани талон-торож қилганлар. Халқнинг барча бойликлари, чорва моллари, отлари, туялари, ўликларнинг тақинчоқлари ва ҳатто итларигача Санкт-Петербургга олиб кетилади. 5 мингга яқин маҳаллий хотин-қизни зўрлаб босқинчилик урушидан маст-аласт кайфу сафода бўлган рус, казак зобитлари ва аскарларига тортиқ қиладилар. Кўктепа босқини мисли кўрилмаган ваҳшийлик бўлганлиги тўғрисида рус халқининг илғор вакиллари, жумладан, Лев Толстой ҳам чексиз ғазаб

ва нафрат билан ёзган. Ҳатто Совет ҳокимиятининг дастлабки даврларида бу ошкора эътироф этиб келинди. Масалан, 1931 йилда Москвада чоп этилган «Кичик совет энциклопедияси»нинг 897—915-бетларида қонхўр жаллод Скобелевнинг қилмишлари шундай таърифланганди: «Туркистон истилоси ақлга ва ҳаёлга сиғмас даражадаги бир зулмлар шаклида содир бўлди. Масалан, Кўктепа ишғолидан кейин халқ мудофаачиларидан мингларчаси генерал Скобелев амри билан қиличдан ўтказилди. Шаҳидлар сони бир неча ўн минглаб бўлган». Бу хил бадбахтлик, қотилликдан сўнг, 28 январда Ашгабад жангсиз олинади. Мана сизга «оқ империя»нинг Шарқ халқларига, жумладан, Марказий Осиё—Туркистон ўлкасини зўрлик билан эгаллаш бобида кўрсатган ҳарбий сиёсатидан бир шингил қонли тафсилот. Шуниси таажжублики, чор Россиясининг манфур босқинчилари Куктепа қалъаси олинган 1881 йил 12 январь кунини ғалаба байрами сифатида нишонлаб келганлар.

СССР номли қизил империя парчаланиб, қардош туркман халқи 1991 йилда мустақилликни қўлга киритганидан буён ўша аянчли 12 январь ҳар йили миллий хотира куни сифатида нишонланиб, шаҳидлар хотираси ёд этиб келинмоқда. Кўктепа қалъаси ўрнида Она-Ватан фидойиларига бағишлаб ёдгорлик ўрнатилди, гўзаллиги, сиғими жиҳатидан ақлни лол қолдирадиган жомеъ масжиди бунёд этилди.

Бутун Туркистон, жумладан ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги қатор шаҳар ва қишлоқларда ҳам бундай қурбонлар жуда кўп бўлди. Умуман олганда, жуда юзаки, тўлиқ бўлмаган маълумотларга қараганда, бутун Ўрта Осиёда халқимизнинг 500 мингдан ортиқ асл фарзандлари чор Россияси жаллодлари қўлида жон берган. Бироқ биз фидойи фарзандларимиз хотираларини абадийлаштиришни ўйлаётганимиз йўқ.

Академик Бўрибой Аҳмедов «Ўзбеклар» мақоласида ёзганидек, оқ подшонинг Туркистондаги маъмурияти ва рус саноатчилари миллатфуруш маҳаллий феодалларнинг кўмагига таяниб, ўлканинг захматқаш, мўмин халқини беармон талаган. Муаллифнинг таъкидлашича, Туркистоннинг келажаги 1886 йили қабул қилинган «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисида низом» билан белгилаб берилган. Чор Россияси маъмурияти тез орада Туркистонда қуйидаги тадбирларни амалга оширди:

1. Ўша пайтларда Россия қишлоқларида вужудга челган қийинчиликларни бартараф қилиш ва деҳқонларнинг ғалаёнларини бостириш мақсадида ўта «тиниб-тинчимас» рус деҳқонларининг бир қисмини Россиянинг ички туманларидан Туркистон ўлкасига кўчирдилар. Улар асосан ўлканинг Еттисув, Сирдарё ва Фарғона вилоятларига олиб келиб жойлаштирилди. Маҳаллий деҳқонлар азалдан фойдаланиб келган ерлар мажбурий тортиб олинди, яъни экспроприация қилинди ва кўчиб келганларга тақсимлаб берилди. 1891 йилга келиб Сирдарё вилоятида, Авлиёота ва Тошкент уездларида 19 та рус қишлоғи (аҳолиси 1238 киши) ташкил этилди, 1896 йили Хўжанд уездидаги 6 та рус қишлоғида 1000 га яқин рус яшарди. Шаҳарлар ҳам руслаштирила бошланди. Масалан, инқилобдан аввалги Тошкентнинг бир қисмига рус аҳолиси жойлаштирилди, улар учун Марғилоннинг ёнгинасида Скобелев (ҳозирги Фарғона) шаҳри бунёд этилди.

2. Туркистон ўлкасининг шаҳарларида Россия саноат корхоналарининг, асосан тўқимачилик фирмаларининг махсус ваколатхоналари, агентликлари, омборхоналари ташкил этилди. Улар олдида Туркистонда Россия саноати учун зарур хом ашё (пахта, пилла, жун, тери ва ҳоказо.) йиғиш, Россия корхоналари ишлаб чиқарган газлама ва бошқа молларни пуллаш вазифаси қўйилган эди.

3. Россия саноатининг эҳтиёжларини қондириш ва бошқа ҳарбий-сиёсий мақсадларни қўзлаб Туркистонда шитоб билан темир йўл ва саноат қорхоналарини қуриш бошланди.

1906 йили Оренбург Тошкент билан боғланди, фақат 1900—1910 йиллар орасида ўлкамизда 233 корхона қурилиб, ишга туширилди. Булар асосан пахта тозалаш, пиллакашлик, кўнчилик, ёғ-мой ишлаб чиқарувчи заводлар эди. 1914 йилга келиб бундай завод ва фабрикалар сони қарийб икки баравар ортди, яъни 425 тага етди. Бу корхоналарнинг кўпчилиги рус за чет эл капиталистларига қарар эди.

4. Чор ҳукумати Россия тўқимачилик корхоналари тараққиётининг муҳим хом ашё манбаи ҳисобланган пахтачиликни ривожлантиришга алоҳида эътибор берди. Бунинг учун энг аввало

қадимдан экиб келинаётган жайдари ғўза ўрнига пахтанинг серҳосил Америка навлари жорий этилди. Бундан ташқарн, пахта майдони тез суръатлар билан кенгайтирилди. Масалан, бу экин экиладиган ерлар 1900—1915 йиллар орасида Фарғона вилоятида 188 минг 400 десятинадан (бир десятина 1,09 гектарга тенг) 250 минг десятинага, Самарқанд вилоятида 17 минг десятинадан 29 минг 300 десятинага, Сирдарё вилоятида 15,5 мингдан 67 минг десятинага, Туркистон ўлкасида ҳаммаси бўлиб 346 минг 100 десятинадан 496 минг 100 десятинага кўпайди. Пахта аста-секин бошқа экинларни суриб чиқара бошлади. Масалан, 1885 йили Фарғона вилоятида пахта экин майдонларининг фақат 14 фоизини ташкил этган бўлса, 1913 йилга келиб 44 фоизга етди. Шу давр ичида маккажўхори экиладиган майдонлар 22 фоиздан 11 фоизгача, беда 15 фоиздан 8 фоизга, шולי 16 фоиздан 7 фоизга тушиб қолди (қаранг: «Мулоқот» журнали, 1991, 1-сон, 59—60-бетлар). Тарихчи олимларимиздан Б. Аҳмедов, А. Асқаров, Ҳ. Зиёев, Р. Шамсутдинов, Ҳ. Содиков, И. Ҳабибуллаев, Ш. Каримов, Ф. Жумабоев, Ҳ. Бобобеков кабиларнинг қатор ишлари қишлоқ хўжалигида «пахта яккахонлиги» тарихига бағишланган. Заҳматкаш олим Ҳайдар Бобобеков Қўқон хонлиги давридаги халқ ҳаракати ва унинг ижтимоий-иқтисодий оқибатларига бағишланган ажойиб китобида («Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические предпосылки», Т., 1990).

Россия империясининг Ўрта Осиёга юриши фақат халқ бойликларинигина эмас, балки маънавий бойликлар, ўтмиш осори-атиқалари ва қадимий Улуғ ипак йўлини ҳам вайронага айлантирганлигини ишончли мисоллар асосида кўрсатиб берган. Масаланинг бу томонларини миллатпарвар адибларимиз М. Бехбудий, М. Абдурашидов, Фитрат ва Чўлпон ҳам ўз асарларида кенг ёритганлар. Инқилобдан кейинги даврларда ва ҳатто 20—40-йилларда нашр этилган тарих китобларида, дарсликлар ва барча адабиётларда Ўрта Осиё чор Россияси томонидан босиб олинганлиги ва унинг мустамлакасига айлантирилганлиги тўғрисида кўп айтилган ва ёзилган эди. Бироқ 50-йилларнинг иккинчи ярмига келиб «пардали» дипломатия, қорани оқ, оқни қора деб айтиш йўлига ўтиб олинди. Натижада узоқ йиллар давомида Ўрта Осиё Россияга ихтиёрий равишда қўшилган деган бемаъни, ёлгон гапларни айтиб ва ёзиб келдик. Совет тарихчи олимлари замонасозлик билан бор ҳақиқатни очнқ-ойдин айта олмай, инсоф-диёнатга хилоф равишда бор тарихий ҳақиқатни яширдилар ёки бузиб кўрсатдилар.

ЮРТИМИЗ БОЙЛИКЛАРИНИНГ ТАЛОН-ТОРОЖИ

I. Маънавиятимиз ва маданиятимизнинг дунёга сочилган дурдоналари

Тарихдан маълумки, Туркистон инглизлар, олмонлар, Хитой ва бошқа империалистик мамлакатлар учун ўлжа манбаи бўлиб келган. Ўрта Осиёга яширин йўл билан турли мақсадларни кўзлаб келиб-кетган илмий, ҳарбий экспедициялар, сайёҳлар, тижорат вакилларини энг аввало Осиёнинг қимматбаҳо, бетакрор бойликлари қизиқтирарди. 1931—1933 йилларда «Ост-Инд» компаниясининг зобити—лейтенант Александр Борис маълум вақт Бухорода яшаб, 200 дан зиёд олтин, кумуш тангалар, қимматбаҳо тақинчоқларни йиғиб Британия музейига тақдим этган. Бухородан олиб кетилган осори-атиқалар ҳозирда бебаҳо ҳисобланиб, бизнинг миллий бойлигимиз Англия мулки бўлиб турибди. Бу яқин ўтмишимизда диёримизда иш олиб борган хусусий шахс қилмишларидан биргина мисол. Қадим тарихимизда ва бизнинг давримизда қилинган бундай ўғриликлар ва талончиликларни айтиб адо қилиш қийин. Ҳарҳолда шу ҳусусда бир оз фикр юритишга ҳаракат қилиб кўрайлик.

XIII асрда чингизийларнинг Ўрта Осиёга босқини даврида Туркистон ўлкаси вайрон этилиб, мамлакат бойлиги талон-торож қилинган бўлса, 1740 йилда Эрон шоҳи Нодиршоҳ истилоси натижасида халқимиз мулки яна талаб кетилди. Босқинчи Нодиршоҳ Самарқанддан кўплаб ўлжалар қатори Соҳибқирон Амир Темур қабри устидаги тошни, муқаддас китоб—Қуръони Каримни, Шоҳизинда дарвозасини ва жаҳонгирнинг мақбараси ичига қўйилган олтин сопли найза ва қилич-қалқонларни, шаҳардан талаб олинган бошқа қимматбаҳо бойликларни Эронга олиб кетади. Нодиршоҳ Соҳибқироннинг қабртошини тезда ўз жойига қайтаради.

Ўрта Осиёдагн бойликларга азалдан кўз олайтириб келган Россия подшолиги бу ердаги

миллий давлатлар—уч хонликнинг ер ости, ер усти бойликларини турли йўллар билан қўлга киритиш учун чексиз хунрезликлар кўрсатди. Россия империяси Туркистон босқини (1850—1916 йиллар) даврида Ўрта Осиё хонликлари, жумладан, Самарқанд, Бухоро, Хива ва Хўжанд каби кўҳна шаҳарлар хазинасида тўпланган бойликларга махфий режалар асосида эга бўлишга ҳаракат қилди. Шу боис Россиядан Туркистон ўлкасига жуғрофлар, савдогарлар, тарихчилар, шарқшунослар, бошқа турли соҳа мутахассислари ҳар хил қиёфада ва турли вазифалар билан бирин-кетин жўнатилиб турилди. Петербургдаги Осиё музейи директори Х. Д. Френ 1834 йили Шарқ алломалари ёрдамида Ўрта Осиёда излаб топилиши мумкин бўлган 103 та нодир асарнинг тадрижий рўйхатини тузиб чиқади. Россия молия нозирлиги ва барча дахлдор ташкилотлар Туркистонни босиб олиш жараёнида талон-торож қилинган жамики бойликларни Петербург ва Москва шаҳарларига ташиб кетиш ва жойлаштириш учун аскар ва зобитларнинг қўлларига махсус тавсияномаларки топширадилар. Шунга биноан улар Ўрта Осиёнинг Бухоро, Хива, Самарқанд, Қўқон, Хўжанд, Тошкент каби шаҳарлари ва хонликларидан олтин, кумуш, амалий санъат намуналари, қўлёзма китоблар, тарихий ҳужжатлар, муҳрлар, тамға, туғ, тангалар, антиқа буюмлар, сўзаналар, хуржун, қоп, гиламлар, заргарлик, мисгарлик буюмлари, нодир металллар, эгар-жабдуқ, ёқут, дур-гавҳар тошлар ва бошқа барча қимматбаҳо буюмларни ўлжа олишиб, Петербург, Москва музейлари, кутубхоналарига махсус карвонлар орқали юбориб турганлар. Туркистоннинг биринчи генерал губернатори К. П. Фон Кауфман (1867—1883) 1869 йили қадимий Самарқанд шаҳридан мусулмон дунёсининг бебаҳо муқаддас китоби — VIII аср қўлёзма ёдгорлиги бўлган «Усмон Қуръони»ни Петербургга Россия императори ҳазрати олийларига жўнатган эди. Шукрки, куфий ёзувидаги бу нодир китоб — «Усмон Қуръони» кейинчалик Ўзбекистонга қайтарилди.

Чор Россиясининг босқинчи генераллари 1870 йили Бухоро амирлиги фуқароларининг кўзғолонини бостириш баҳонасида Шаҳрисабз ва Китоб бекликларига қарашли жойларни вайрон қилиб, ўлжа олинган 97 жилддан иборат ноёб қўлёзма китобни Петербург, Москва шаҳрига олиб кетдилар. Ал-Хоразмий, Ал-Форобий, Ал-Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Хўжа Аҳрор, Аҳмад Яссавий, Мирзо Улуғбек, Сўфи Оллоёр, Сулаймон Боқирғоний, Алишер Навоий каби даҳоларининг қўлёзмаларига аҳамият бериш зарурлиги ҳарбий шарқшунос олим А. П. Кун томонидан алоҳида таъкидлаб тайинланади. Энг қимматбаҳо буюмларни (қўлёзма китоб ва бошқаларни) қўлга киритган ҳар бир рус ва казак аскар, зобити Туркистон генерал-губернатори Фон Кауфманнинг фахрий ва махфий маслаҳатчиси бўлган А. П. Кунинг кўрсатмасига кўра, унвонлар, мукофотлар билан рағбатлантириб турилганлар. Ўз даври тарихий воқеаларининг иштирокчиси бўлган хоразмлик шоир ва моҳир муаррих Муҳаммад Баёнийнинг ёзишича, Хива хонлиги бисоти — сандиғида сақланаётган 300 дан зиёд араб, форс-тожик, турк-ўзбек тилларида ёзилган қўл ёзма китоблар, хонлик асравхонаси—архивида сақланаётган минг-минглаб тарихий ҳужжатлар, хонлик кутубхонасида асралаётган нодир китоблардан тортиб то ҳаттотлик санъати билан безатилган миниатюралар, безакларгача Петербургдаги Россия императори кутубхонасига олиб кетилган. Босқинчилар ташиб кетган нодир қўлёзма китоблар орасида Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Наршахий, ибн Сино, Жайхоний, Яссавий, Абу Райҳон Беруний, Огаҳий, Мунис ва Баёнийларнинг асарлари бўлган. Ҳозирда юритимизнинг бу қимматбаҳо бойликлари Салтиков-Шчедрин номидаги Санкт-Петербург давлат кутубхонасида қаровсиз ҳолда ётибди. Баёнийнинг гувоҳлик беришича, генерал Кауфман бошлиқ Россия армиясининг аскар ва зобитлари 1873—1874 йиллари Хива хони тахтини таг-туғи билан Москвага кўчириб олиб кетганлар. Рус олими В. В. Стасов ҳозир Москвадаги қурол-аслаҳа палатасидан жой олиб турган бу тахтни илмий тавсиф этиб: «Хива хонлигининг тахти Хива ҳунарманд усталари маҳоратининг чўққиси, яъни металлга гул солиш ҳунарининг бетакрор маҳсули ҳисобланади», — деб ёзади.

Авваллари Ўрта Осиёнинг ер ости ва ер усти бойликларини рус мустамлакачилари от, арава, туяларда ташиб кетган бўлсалар, кейинчалик темир йўл орқали, инқилобий тўнтаришдан кейинги 70 йил давомида эса «қизил империя» ташмачилари қуруқлик, сув ва ҳаво транспортининг барча турлари билан чумолидек беармон ташиб кетдилар, Бу ҳол мамлакатимиз ўз мустақиллигини эълон қилгунига қадар давом этди.

Муҳаммад Юсуф Баёний асарларида ва бир қатор тарихий манбаларда қайд этилишича, Хива хони саройидан талон-торож қилинган ўлжалар орасида пул ясайдиган 200 та қолип, хонликнинг 25 та тилла ва кумуш муҳри, 200 дан ортиқ қадимий танга, XV асрга оид ўта қимматбаҳо заргарлик буюмлари, кийим-кечаклар, рўзғор ашёлари ва кўзга илинадиган бошқа бойликлар Петербург ва Москва шаҳарларига олиб кетилган. Меҳнаткаш халқнинг бу бебаҳо дурдоналари Эрмитажда, Красное селода, Москвадаги Этнография ҳамда Политехника музейларида ва бошқа жойларда сақланмоқда. «Мулк ўз эгасини кутиб хори зор бўлиб ётибди», — деб ёзади тарихчи олима Нафиса Содиқова «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигининг 1991 йил 10 июль сонисида чоп этилган «Талон-торож қилинган мулк» мақоласида.

Туркистондаги илм-фан, маданият, маънавият ёдгорликларини режали, илмий асосда қўлга киритиш бобида Петербургда ташкил этилган Рус жуғрофия жамияти катта роль ўйнади. Бу жамиятга аъзо бўлган подшоликнинг нуфузли князлари, ҳарбий тарихчилари, археолог, этнограф, топограф, шарқшунос ва ўлкашунос олимлари, жумладан, П. И. Лерхе, Н. П. Кун, В. В. Стасов, М. С. Андреев, В. А. Иванов, Н. В. Веселовский, С. М. Дудин, Н. П. Остроумов, В. Минорский, В. Розан, А. Г. Туманский, С. Воеводин, М. Е. Массон, Е. Ф. Коль, Х. Д. Френ, В. В. Радлов, В. Н. Дорн, К. Г. Залман, Ф. В. Ошанин, В. Л. Вяткин, В. В. Бартольд, И. Ю. Крачковский, В. А. Жуковский, С. П. Толстов кабилар Ўрта Осиёнинг моддий ва маънавий бойликлари Москва ва Петербургда ташиб кетилишида жуда катта хизмат кўрсатганлар.

Шарқшунос олимлардан П. И. Лерхе ва А. Л. Кун Туркистонни босиб олиш жараёнида маҳаллий халқларнинг мол-дунёси, шахсий мулки ва хонликлар хазинасидан қандай ёдгорликларга, қайси буюмларга эътибор бериш зарурлиги тўғрисида дастур ҳам ишлаб чиқадилар. Дастурда Шарқнинг буюк олимлари ва алломалари, пайғамбар ва азиз авлиёлар, валиилар ҳақидаги қўлёзма китобларга эътибор бериш зарурлиги таъкидланади.

Самарқанд шаҳрини босиб олиб, халқ мулкни талон-торож қилишга фармон берган генерал К. П. Кауфман 1869 йилда мусулмонларнинг юқорида айтиб ўтилган муқаддас китоби — Қуръони Каримнинг ноёб нусхаси билан бирга Ҳадиси шариф ва бошқа нодир қўлёзма китобларни Санкт-Петербургга жўнатади. Ҳарбий маслаҳатчи вазифасида ишлаган шарқшунос А. Л. Кун 1873 йилда Хива хонлиги босиб олинганидан кейин хон саройидаги қимматбаҳо буюмлар қатори араб, форс ва туркий тилларда ёзилган ноёб китобларни Москва, Петербург шаҳарларига юбориб туради. У Россия империясининг Туркистон босқини даврида Ўрта Осиё ҳудудидаги хазиналар аёвсиз талон-торож қилинганлигини ишончли манбалар, архив ҳужжатлари асосида ҳаққоний ёритиб берган. Олимнинг ёзишича, чор Россиясининг босқинчи генераллари, талончи чор чиновниклари, очқўз ва ғаддор аскар ва зобитлари босиб олинган Ўрта Осиё ва Қозоғистон ўлкаларида ваҳшийларча бегуноҳ қон тўққанларидан ташқари фақат хонликлар хазинасинигина эмас, балки бекликлар, туманлар ва қишлоқлар, ҳатто бой ва амалдорлар, савдогарларнинг мол-мулкни ҳам талон-торож қилганлар. Уйма-уй юришиб, ҳар бир хонадондаги кўзга яқин нарсаларни ва, айниқса, эски араб ёзувидаги қўлёзма китобларни йиғиштириб олганлар. «Девонбеги Матмуроднинг уйидан, — деб ёзади. Н. Содиқова юқоридаги мақоласи давомида, — тиллодан ясалган икки сандиқ буюмлар, қимматли тошлар олиб кетилган».

Хива юришидаги бой ўлжалар ҳақида Америка элчихонасининг котиби Скайлар билан Россияга келиб, Фон Кауфман бошчилик қилган Хива юришида қатнашган Американинг «Нью-Йорк геральд» газетаси мухбири Артур Мак-Гахан ҳам «Оксусдаги ҳарбий ҳаракатлар ва Хиванинг қулаши» деган асар ёзиб, 1875 йилда Петербургда нашр эттиради. Мак-Гахан хон саройи хазинасини батафсил тасвирлайди. Бу ерда кўрган нарсалари бутун дунёдан келтирилган санъат дурдоналари эканлигини, беҳисоб Хитой чинни идишлари, Эрон, туркман ипак гиламлари, Кашмир рўмоллари, ажойиб либослар за қурол-аслаҳаларни таърифлайди. «Фақат XVII—XIX асрларга оид Хитой чинни буюмларининг ўзи 1000 дан ортиқ бўлиб, улар рус зобитларига ўлжа бўлди», дейди Мак-Гахан. Мақолада таъкидланганидек, Хива босқини даврида Россиянинг улуғ князи Николай Константинович Романов ва бошқа қатор рус амалдорлари, генераллари, чиновниклари, судхўрлари ва зобитлари, корчалон савдогарлари

Хивада беҳисоб ўлжаларни қўлга киритдилар. Талаб олинган қимматбаҳо буюмларни ким ошди савдосига қўйиб, хорижлик акциячилар, савдогарларга сотиб юборишди. Бу хил мисоллар беҳисоб. Муҳаммад Баёнийнинг ёзишича, Хоразм ерлари билан туташ бўлган туркман ўлкасига юриш даврида ҳам чор Россиясининг босқинчи генераллари, зобитлари ва амалдорлари беадад текин ўлжани қўлга киритганлар. Айниқса, Кўктепа, Динглитепага ҳужум давомида босқинчилар минг-минглаб беғуноҳ одамларни қириб ташлаб, туркман гиламлари, ўтовлари, зотли отлари, туя ва чорва молларини очқўзларча талаганлар. Қотил босқинчилар қиличидан ўлган ва улар дастидан қочиб кетган кишиларнинг 12000 та эгасиз ўтовидаги туркман гиламлари, кигизлар, уй-рўзгор буюмлари, қимматбаҳо тақинчоқлари ва ҳаттоки ит-мушукларини ўтовлари билан қўшиб талаб кетишган.

Ҳақиқатан ҳам Россия империяси ҳужумкор армиясининг энг даҳшатли жанги Туркменистоннинг Кўктепа ва Динглитепа қалъаларида бўлганлигидан шу воқеалар хусусида яна бир оз тўхталишга тўғри келади. Тарихчи Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг «Хоразм тарихи» асарида ҳамда Гартевельднинг «Кўчар қумлар ва кесилган бошлар» деб номланган Туркистон сафарига бағишланган очеркида бу тенгсиз фожиа тафсилоти кенг баён этилган. Душманга жасорат билан қарши турган баҳодир туркман халқини маҳв этиб, майиб-мажруҳ қилиб, фарёд чекиб, қонига булғаниб ётган ота-оналар, ёш болалар кўзи олдида халқ бойлигини талашлар мурдалар кўзини чўқийётган калхатларни эслатади. Бундай ваҳшийликни жаҳон халқлари камдан-кам кўрган бўлиши мумкин. Даҳшатли бу тарихий воқеаларни кўз ўнгинга ҳаёлан келтирар экансан, беихтиёр бошинг ғувиллаб, баданларинг увишиб кетади. Бу манзарани тасвирлашга қалам ожизлик қилади. Мол-дунё йиғиш учун беғуноҳ инсонларни ёппасига қириб, уларнинг хувиллаб қолган юртларида барча ғаламисликларни қилишга қодир босқинчилар ўзларини маданиятли санаб, бу қилмишларини эса қонуний деб ҳисоблашлари ҳеч бир мантиққа, инсоф-диёнатга тўғри келадими ахир?!

Ўзларини Туркистоннинг ярим подшоси, хўжайини деб ҳисоблаган рус генераллари ўзларини ўзга халқларни зор қақшатиб, беғуноҳ қон тўкиш ҳисобига эгаллаган жаннатмакон юртларда яшовчи жаннатилар деб ҳисоблардилар. Бундай «жаннати» зобитлар, князлар, чиновниклар, барча амалдорлару савдогарлар учун ҳамма шарт-шароитлар муҳайё эди. Рус ҳукмдорлари бу ерда ўзларини мангу хўжайиндек ҳис этардилар. Кавказ, Сибирь, Оренбург генерал-губернаторларининг ойлик маошлари 20—30 минг сўмдан ошмагани ҳолда Туркистон генерал-губернатори 40—50 минг сўм маош оларди. Маҳаллий халқ тилини ўрганганлиги, унинг урф-одатларини «ҳурмат қилганлиги» учун рус зобитларига қўшимча ҳақ тўланарди. Бу ҳам Туркистоннинг Россия учун қанчалик аҳамиятга эга эканлигидан далолат берарди. Хуллас, босқинчи келгиндилар бу ерда ўзларини жаннатнинг нақ ўртасида сезардилар.

«1875—1876 йиллари рус қўшинлари Кўқонга юриш қилади ва хон кутубхонасидан 130 дан ортиқ нодир қўлёзмалар олиниб, Петербурга, император кутубхонасига жўнатилади», — деб ёзади Гартезельд юқоридаги китобида.

Тарихий манбаларда ёзилишича, Бухоро Россия томонидан босиб олинганига қадар рус савдогарлари, сайёҳлари, дипломатлари, ҳар хил қиёфада ва турли мақсад билан келиб-кетадиган шахслар, гуруҳлар ўз манфаатларини кўзлаб, Бухоро амирлиги ҳукмдорларига, маҳаллий халққа яхши маданий муносабатда бўлишган. Масалан, рус савдогарлари Бухорога қимматбаҳо совға-саломлар келтиришга алоҳида аҳамият берганлар. Бироқ Россия империяси Туркистонни, жумладан, Бухорои шарифни ҳарбий куч билан босиб олганидан кейин маҳаллий халққа, ҳукмдорларга муомала, муносабат бутунлай ўзгариб кетади. Шундан кейин ўзларини Ўрта Осиёда ҳукмдор билган рус генерал-губернаторлари, чиновниклари ва айниқса чор Россиясининг жосус дипломатлари, савдогарлари энди Бухорога совға-саломлар келтириш ўрнига бу юртларнинг барча бойликларини босқинчиларча ташиб кетишга киришадилар. Бухородан ўлжа олинган қимматбаҳо совға-саломларни талончилар Тошкентдаги рус ва чет эл миллионерлари ва коллекциячиларига янада қимматроқ сотиш иши билан машғул бўладилар.

Россия чиновниклари, маъмурий амалдорлари, генераллари, вилоят, шаҳар ҳоким-тўралари ўз мустамлака кўли остидаги Ўрта Осиё хонликларининг амалдорларидан, савдогарлар ва фуқаролардан турли йўллар билан катта-катта пора олиб турганлар.

ЗуллISONАЙН (икки тқлда ижод этувчи) адиблардан Садриддин Айний ва Абдурауф Фитрат Бухоро тарихига доир асарлари, мақолаларида ёзишларича, Бухоро амири Саид Олимхон ҳукмронлиги (1910—1920) даврида янги Бухоро—Когон шаҳрида фаолият олиб борган Россия империясининг сиёсий агентликлари Бухоро амирлигининг амалдорларидан мунтазам равишда пора, қимматли совға-саломлар олишга одатланиб қолишган. Масалан, С. Айний «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» (Москва, 1926) номли тарихий асарида ёзишча, Россия ҳукуматининг Бухоро (Когон)даги сиёсий агентлари Введенский, Шульга кабилар бухоролик қозикалонлар, қушбеги, дарбор аҳлидан мунтазам пора олиб турганлар. Хива ва Қўқон хонликларидаги чор чиновниклари, генераллари, барча амалдорлари туркистонлик маҳаллий бойлар, амалдорлар ҳам улардан қолишмаган. Хива хонлигида яшовчи айрим амалдорлар, бой савдогарлар 1913 — 1916 йиллар орасида оқ подшонинг кўплаб амалдорларига турли йўллар билан пул ҳамда халқ бойлиги бўлган қимматбаҳо буюмлардан иборат совға-саломлар етказиб бериб турганликлари ҳақида тарихий ҳужжатлар сақланиб қолган. Масалан, Хива хони Саид Баҳодир Асфандиёрхоннинг рус полковниги Волковга 1916 йил 16 октябрдаги қабул чоғида берган изоҳида қуйидагиларни ўқиймиз: «Полковник Колосовскийга пул берган вақтларимни аниқ ёзиб қўймаганман, лекин дафтарчамдаги ёзувларда акс этганларини оғзаки баён қиламан. 1915 йил бошида полковник Кодосовскийга Матвафо орқали 5000 сўм пул бердим. Ўша орқали Колосовскийга яна 5000 сўм жўнатдим. 1915 йилнинг иккинчи ярмида Матвафо ишдан бўшатишга, Тошкентдан қайтган полковник Колосовскийга Абдуллахон орқали 5000 сўм бериб юбордим. 10 кундан кейин эса Матвафони биринчи вазир сифатида қайта мансабга тайинлаганимдан кейин полковник Колосовский мендан яна пул олиш истагини билдирди ва у 1916 йилнинг июнида шахсан ўзимдан 10000 сўм пул олди. Матвафо полковник Колосовскийнинг мендан тулпор (от) олиш хоҳиши борлигини хабар қилди. Шунда Матвафого барча отларимни унга кўрсатишни буюрдим. У ўзига икки отни олди. 1916 йилнинг қишида мен рус армияси зобитлари ва аскарларнга пўстинлар совға қилган чоғимда Матвафодан полковник Колосовскийга нимани тортиқ қилиш лозимлиги ҳақида сўраганимда у Колосовский нарса (совға-салом) дан кўра пулни афзал кўришини айтди. 1915 йилнинг ноябрида бўлса керак, полковник Колосовский хотини билан олдимга келганида уларнинг ҳар бирига пўстин учун 2000 сўмдан, ҳаммаси бўлиб 4000 сўм тутқаздим.

Матвафонинг маслаҳатига кўра, полковник Колосовскийнинг хотини учун Москвадан бриллиант исирғалар буюртирдим ва шахсан ўзига топширдим. Исирғалар 4000 сўмга тушди. Полковник Колосовскийнинг хотини ўша 1915 йили кетадиган бўлганида унга йўл ҳаражати деб 1000 сўм тутқаздим.

Матвафодан Колосовский менинг олдимга келиб-кетиб, хафақон бўлиб юрганлигини эшитиб, 1915 йил охирида унга 5000 сўм бериб юбордим. 5—6 кун ўтгач, Колосовскийга шахсан ўзим 5000 сўм бердим. Ўн кундан сўнг яна 5000 сўм тутқаздим. Бир неча кундан кейин Матвафодан Колосовскийнинг мендан яна умидвор эканлигини билиб, полковникка 5000 сўм бердим. Бир неча кундан кейин Матвафо менга полковник Колосовский оз миқдордаги пулга қаноат қилмаганлигини айтгач, полковникка шахсан ўзим 20000 сўм тутқаздим.

Шу 1916 йилнинг бошида ёвмут (туркман)дар Хива қалъаси остонасида жанг қилаётганларида мен Колосовскийнинг илтимосига кўра шахсан унга 5000 сўм пул топширдим. Генерал Галкин туркманларни тинчлантириб, Хивадан жўнаб кетгач, полковник Колосовский Матвафонинг укаси Абдурахмон орқали менга ўзининг бу ерда бўлишидан фойда кўриш ниятини айтгандан сўнг мен унга Абдурахмон Баққолов орқали 30000 сўм юбордим. Кисловодскга кетишидан икки кун илгари полковник Колосовскийга икки боғлам (пачка) пул: бирида 25000 сўм, иккинчисида 50000 сўм — ҳаммаси 75000 сўмни Абдурахмон Баққолов орқали жўнатдим. 1916 йилнинг ёзида Кавказга кетишимдан бир кун аввал полковник Колосовский олдимга хотини ва қизи билан хайрлашувга келганида унинг қизига 3000 сўм совға қилдим. Ҳаммаси бўлиб 187000 сўм».

Ушбу ҳужжатга имзо чекканлар: Махфий полиция бошлиғи полковник Волков, таржимон Мамедов (қаранг: Ўзбекистон тарихи. 8-синф дарслиги. Т., 1994, 344—345-бетлар).

Юқорида тақрор айтганимиздек, Ўрта Осиё хонликлари хазинаси крим-чиқимида,

жумладан, Бухоро амирлиги хазинаси ҳақида қайд этилган ҳужжатлар кўрсатмасида хилма-хилликлар мавжуд. Масалан, Бухоро амирининг вазири — қушбеги Мирзо Насруллонинг инқилобга қадар шахсан ўзи рўйхатга олган бойлиги қуйидагилардан иборат бўлган: Бухоро тилласи 114838 дона, рус тилласи 4365100 сўм, ёмби ҳолидаги Гамбург тилласи—1108 пуд (17 дона — 728 кг) кумуш — 45 тонна, рус кумуши— 1385 пуд (22 тонна— 160 кг) Бухоро тангаси — 62834780 дона, Бухоро мис тангаси — 731 пуд (5 тонна 696 кг), тилла кукуни— 16 пуд (1 тонна 56 кг), рус банки кумуши — 864 пуд (13 тонна 724 кг), йирик бриллиантлар — 3482 карат, буюмларга тикилган бриллиантлар — 968 карат, кимматбаҳо тошлар — 8617 карат бўлган. Бухоро амири Олимхон (1914—1920) кўлидаги рус саноат банклари акцияларининг қиймати 33 миллион сўм эди. Унинг хазинасида 100 миллион Россия пули бўлгани ҳам қанд этилган.

«Хонликлардан, бой ва савдогарлардан тортиб олинган ёки улардан арзон-гаровга ёхуд совға тарзида олинган қимматбаҳо буюмлар, қўлэзма китоблар билан кейинчалик фақат Туркистон генерал-губернаторининг шахсан ўзи шуғулланишга қарор қилади. Натижада кейинчалик совғани фақат генерал-губернаторнинг ўзи олишга киришади»,—деб ёзади олима Н. Содиқова. Туркистон генерал-губернатори Розенбахнинг хотини Ольга Ивановна жуда наҳанг бўлиб чиқди. У хонлар ва амирдан ундирилган қимматли, ноёб, бебаҳо совғаларни Тошкент шаҳрида кимошди савдосида сотиб, ҳисобсиз пул жамғарарди, шу тариқа халқимизнинг нодир санъат ёдгорликлари чет эллик харидорлар мулкига айланарди. Бухородаги қушбегилар, қозикалонлар, раис, муфтий аълам, девонбеги, додҳо, қоровулбеги ва бошқа амалдорлар хонадонидаги ҳамда маърифатпарвар зиёлилар, китобсеварларнинг шахсий кутубхоналаридаги қўлэзма китобларни рус савдогарлари ва шарқшунос миссионерлари савдо йўли билан қўлга киритган бўлсалар ҳам, лекин Бухоро амирлигининг бой кутубхонасига хорижлик шахслар киритилмай, ундаги асарлар узоқ вақт рус ва чет эл шарқшунослари кўзидан йироқ тутилди. Бироқ чет эллар, жумладан Россия билан олиб борилган савдо-сотиқ ишлари бир қадар ривож топгач, Бухоро бозорларида, айниқса Бухородаги бозори шаб — тунги бозорда турли-туман тангалар, тақинчоқлар, қўлэзма китоблар, гиламлар, заргарлик буюмлари, уй безаклари бемалол сотиларди. Бухорода қорақўл тери, сувсар, мўйна билан савдо қилишдан ташқари, ноёб қўлэзма китоблар савдоси кенг авж олганди. Бухоролик китоб савдогари Мулла Нажмиддиннинг Бухоро ва Қаршида китобфурушлик дўконлари бўлиб, уларда араб, форс-тожик, туркий тиллардаги ноёб қўлэзма китоблар сотиларди.

Бухоро, Қарши ва бошқа шаҳарларда бозорлар, китоб дўконларидан арзон-гаровга олинган дурдона буюмлар за қўлэзма китоблар рус шарқшунос олимлари томонидан сотиб олиниб, хориждаги китобсеварларга ошириб пулланган. Садриддин Айний «Қисқача таржимаи ҳолим» (1940) ва «Эсдаликлар» (1941—1954) номли асарларида инқилобдан аввал Бухоро, Қарши, Самарқанд, Каттақўрғон, Шаҳрисабз каби шаҳарларла бир қанча китоб дўконлари бўлиб, бозордаги китобфурушлардан ташқари ажойиб ва ғаройиб китоблар ва ойномаларни савдогарлар ҳам сотганликларини ёзади. Ёзувчининг ўзи Бухородаги китоб бозорларидан Ҳофиз Шерозий, Соиб, Бедил ва Навоий девонларини сотиб элганлигини ҳикоя қилади. Садриддин Айнийнинг 1920-21 йилларда ўзбек тилида ёзилиб, Назир Тўрақулов сўз бошиси билан Москвадаги СССР халқлари нашриётида 1926 йилда чоп этилган «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» номли тарихий асарида ёзилишича, Бухорода амир Абдулаҳад ва Саид Олимхон ҳукмронлиги даврида кўпгина қимматбаҳо буюмлар, нодир қўлэзма китоблар амирзодаларнинг қимор ўйнашлари эвазига рус ва чет эл савдогарлари қўлига ўтиб кетган. Бухоро, Самарқанд, Ўратепа, Хўжанд ва бошқа шаҳарларда нодир китоблар борлигини сезган хорижликлар турли йўллар билан уларни қўлга киритишга ҳаракат қилганлар. Туркистон ўлкаси бутунлай Россия тасарруфига ўтгач, Ўрта Осиё ер ости ва ер усти бойликлари ўзини иккинчи подшо деб ҳисоблаган Туркистон генерал-губернатори ихтиёрига ўтади. Маҳаллий халқлар қўлидаги қимматбаҳо буюмлар, ноёб қўлэзма китоблар, чинни идишлар, кошинлар коллекциясини осонликча қўлга киритиш ниятида Туркистон генерал-губернатори вақти-вақти билан Тошкент шаҳрида кўргазмалар уюштириб туради. Ана шундай кўргазмалардан бири 1890 йили Тошкентда (ҳозирги «Меҳрижон» истироҳат боғида) қишлоқ хўжалик, санъат,

хунармандчилик маҳсулотларига бағишлаб ўтказилди.

Мазкур кўргазмада Ўрта Осиё ва Қозоғистон ўлкаларининг турли шаҳарларидан халқ хўжалиги, саноат моллари, зардўзлик, каштачилик, заргарлик, кандакорлик, гилам, духоба, сўзана сингари буюмлар, нодир китоблар намойиш этилади. Шахсан Туркистон генерал-губернатори томонидан уюштирилган бу кўргазмага келтирилган барча қимматбаҳо буюм-ашёлар ва ноёб китоблар унинг ихтиёрида қолдирилади. «Шу тариқа,— деб ёзади Н. Содиқова, — чор Россияси Ўрта Осиёни босиб олгандан кейин Туркистон диёридаги халқларнинг миллий мулки бўлган хон саройидаги кутубхоналарни, архивларни, шахсий қўлёзма хазиналарини, тангалар, муҳрлар, қолиплар, нишонлар ва бошқа маҳаллий хунармандларнинг юксак маҳорати ва нозик диди самараси бўлмиш бошқа қимматбаҳо буюмларни ўмариб-ўғирлаб кетдилар».

Бундан хулоса шуки, ҳатто энг илғор ватандошларимизда ҳайрат уйғотган ўша кўргазмалар ҳам бир томондан, Россия куч-қудратини намойиш қилиш, иккинчи томондан, энг ноёб бойликларимизни танлаб оlib кетиш ёки хорижга сотиб юбориш мақсадида уюштириб турилган. Биз баъзан калтафаҳмлик қилиб, юқорида номлари келтирилган рус олимлари, сайёҳларининг илм соҳасидаги хизматларини бир томонлама баҳолаб, керагидан ортиқ таъриф ва тавсиф этамиз. Лекин уларнинг илмлари энг аввало кимлар ва нима учун амалга оширилганлиги ва қандай мақсадларга хизмат қилганлиги тўғрисида ўйлаб ҳам ўтирмаймиз.

Қайси бир машҳур олимимиз, ижодкоримизнинг қўлёзма ёки кўчирилган ҳамда кам чоп этилган асарларини ўқиб, улар устида тадқиқот олиб бормоқчи бўлсангиз, уларнинг асл нусхаларини, албатта, хорижий ўлкалардан — Франция миллий кутубхонаси, Британия музейи, Санкт-Петербург ёки Туркия кутубхоналари ва музейларидан топасиз. Мамлакатимизнинг миллий бойлиги бўлган китоблар, олтин, қумуш, маъдан, қимматбаҳо буюмлар турли даврларда ҳар хил йўллар билан четга олиб чиқиб кетилган бўлади. 1994 йилнинг 25 майида «Труд» газетасида «Рус олтилари қайтарилсин» («Вернуть русское золото») сарлавҳали мақолада большевиклар ўмарган 93,5 тонна қўйма олтин хусусида гап кетади. Инглизлар ҳужумини қайтариш ва Антантани мағлуб этиш учун террорчи қизил большевиклар 1918 йили Германияга 93,5 тонна олтин юборган эканлар. Мақолада Россиянинг бу бойлиги Франция орқали Японияда маскан топганлиги тўғрисида маълумот берилиб, у ўз ватани—Россияга қайтарилиши қатъий талаб қилинади.

Чор Россиясининг Ўрта Осиёга тижорат баҳонасида, экзотика излаб келган сайёҳлари, шарқшунослари Бухоро ва Хива шаҳарларида бўлиб, Осиё музейи учун XII—XIII асрлар тарихидан ҳикоя қилувчи ноёб қўлёзма ва босма китобларни ўлжа оладилар. Масалан, петербурглик шарқшунос олим А. Н. Самойлович 1902, 1806, 1808 ва 1916 йиллари Туркистонга сафар қилиб, кўпгина қўлёзма китоблар, этнографик ёдгорликлар ва қимматбаҳо тангаларни ўз ватанига олиб кетади. Рус Шарқшуносларидан яна бири В.А. Иванов 1915—1916 йилларда Бухорода икки маротаба бўлиб, 1057 жилддан иборат араб, форс-тожик за туркий тилларда ёзилган нодир китобларни Петербургдаги Осиё музейига олиб бориб топширади.

Наршахийнинг ўтмиш маданиятимиз тарихидан ҳикоя қилувчи «Тарихи Наршахий» («Бухоро тарихи») ноёб асари ҳам сарсон-саргардонликда жаҳон кезган китоблар жумласига киради.

«Ушбу асар, — деб ёзади тарихчи олим А. Муҳаммаджонов «Қадимда обод Бухоро» мақоласида («Фан ва турмуш» журналы, 1991, 6-сон), — Европа ва Россия шарқшунослигида ўтган асрнинг 30—40-йилларидан бошлаб маълум бўлди. Даставвал 1832 йилда Бухорода бўлган «Ост-Шерил» компаниясининг вакили А. Берис томонидан унинг дастлабки қўлёзма нусхаси олиб кетилди. Сўнгра 1841 йилда Россиядан Бухоро хонлигига юборилган К. Бушеев бошлиқ миссиянинг иттифоқчиси Н. Хоников, 1858 йилда Хива ва Бухоро шаҳарларида бўлган Н. Игнатъев миссиясининг аъзоси шарқшунос П. Лере томонидан «Бухоро тарихи» китобининг тўртта қўлёзма нусхаси Санкт-Петербургга олиб кетилди».

Маълумот учун айтиб ўтиш жоизки, Жаҳон шарқшунослиги ва тарихшунослигида кенг шуҳрат топган бу асар 1892 йилда Ч. Шедгер томонидан Парижда, 1894 йилда Янги Бухоро-Когонда, 1904 йилда Мулло Султон томонидан яна Когонда ва 1939 йилда Мударрис Ризовий

томонидан Техронда нашр этилди. Форс-тожик тилидан Н. Ликошиннинг рус тилига таржимасида академик В. В. Бартольд таҳрири остида Тошкентда босилиб чиқди. Америкалик шарқшунос олим Р. Фрайнинг муфассал изоҳлари илова этилган инглизча таржимаси 1954 йилда Кембриж дорилфунунида нашр этилди.

«Бухоро тарихи»нинг ўзбекча нашри 1966 йилда Тошкентда, янги имлодаги тожикча нашри эса 1979 йилда Душанбеда босмадан чиқди.

Умуман, Санкт-Петербург музейларининг Ўрта Осиё бўлимларини томоша қилар экансиз, Туркистон халқлари минг йиллар давомида яратган маданий меросимизнинг ноёб намуналарини, нодир меъморчилик, хунармандчилик ёдгорликлари, олтин, кумуш, ёқут, гавҳар, олмос ва қимматбаҳо тошлардан ясалган буюмларни, турли-туман безаклар берилган патгиламлар, турли даврларга доир қурол-аслаҳаларни кўриб бир жиҳати қалбимизни қадимий бой маданиятимиздан ғурурланиш туйғуси эгалласа, иккинчи томондан, борлигимизни ачиниш, алам туйғуси қамраб олади. Чунки бу бойликларнинг асл Ватани Турон замани — Туркистондир. Уларнинг туфар жойи ҳам шу ерда бўлмоғи лозим.

2. Амирликнинг таланган олтинлари

Ўз вақтида ёзиб қолдирилган ҳужжатлар ва тарихий манбалардан, тарихчи олимларимиз кейинги пайтларда олиб борган жиддий тадқиқотлардан аёнки, террорчи қизил имлериё большевиклари Бухоро амири хазинасидан тонналаб қўйма олтин ва кумуш, миллион-миллион сўмлик олтин, кумуш тангалар ҳамда олтин баробар бошқа қимматбаҳо бойликларни ташиб кетганлар. Жумладан, олимларимиздан И. Йўлдошев ва Н. Ҳайдаровнинг «Амир Олимхон хазинаси қаерда?» мақоласида («Фан ва турмуш» журнали, 1991, 10- сон) таъкидланишича, 1914 йилдан олдин амир хонадонига тегишди олтин, кумуш пуллар ва бошқа қимматбаҳо зеб-зийнатлар рўйхатини акс эттирувчи дафтарларнинг ўзи тахминан бир ярим олчин (бир олчин 70 см га тенг) қалинликда бўлган. Мазкур мақолада Туркистон жадидларнинг отаси маърифатпарвар Маҳмудхўжа Бехбудий муҳаррирлигида чиқарилган «Ойна» мажалласининг 1914 йилги 25-сонидан бир кўчирма келтирилади. «Ҳозир Бухоро амирининг тасарруфида бўлган хазинанинг аҳчаси (олтин ва кўмуш) шу даражада мўлки, ҳеч бир давлат хазинасида бу даражада эҳтиёт сақланган олтин ва кумуш пул ёмбилар бўлмаса керак. Бухоро амирининг саройларида сақланаётган олтин ва кумуш пуллар бўйи 50 олчин, эни 20 олчин ва баландлиги 8 олчин бўлган бир тоғдан иборатдир. Бу хазинадан ташқари 3 олчин катталиқда яна бир ертўла хазинаси бўлиб, у рус, Бухоро ва бошқа бир қанча давлатларнинг олтин пуллари билан тўлдирилган. Амирнинг олтин ва кумуш хазиналари, унга қарашли банкларда ҳам сақланган. Масалан, Чоржўй беклигида Амирнинг ўн пуд (160 кг), олтин ва минг пуд (16 тонна) дан ортиқроқ кумуш тангалари бўлган. Шу билан бирга, Бухоро амирлигида олтин конлар бўлиб, хазина улардан аср бошида қазиб олинган олий сифатли олтин эвазига тўлдирилган». Энди шу охири жумлага эътибор берайлик. Мақолада ёзилишича, Бухорода ҳақиқатан ҳам олтин конлар кўп бўлган. Нурота тоғи ёнбағирларидаги Синтоб, Зармитон, Мурунгов кабн саккизта олтин, кумуш конлари қадим замонлардан буён маълум бўлган. Мурунговдаги олтин конидан эса асримиз бошидагина эмас, балки неча юз йиллар аввал ҳам фойдаланиб келинган.

Ушбу сатрлар муаллифи камина Мурунгов олтин кони тарихи билан қизиқиб, 1972 йилнинг баҳоридан машҳур геолог олим, академик И. Ҳамробоевга: «Бухоро тилласи Совет давридагина маълум бўлдимми ёки Мурунговни илгари ҳам билишармиди?» — деган савол билан мурожаат қилганимда, у киши:

«Бухоронинг шуҳратини оламга ёйган, амирлик қувватини оширган унинг Мурунговдаги тилласи бўлган. Тилла кони VIII асрда араблар босқини даврида ҳам маълум эди. Фақат у сир тутилганди. Биз, совет олимлари, Мурунгов конини эллигинчи йиллардагина аниқлашга муваффақ бўлдик».

«Бухоро амирининг олтинлари» сарлавҳали мақола муаллифлари Ҳ. Узоқов, С. Холбоев жиддий тадқиқотлар натижасида амир қушбеги томонидан рўйхатга олинган бойликларни аниқладилар: «Бухоро тилласи— 1,148.380 дона, рус тилласи — 4,365.100 сўм, ёмби ҳолидаги

Гамбург тилласи— 1,108 пуд (17 тонна 728 кг), ёмби ҳолидаги Гамбург кумуши — 2,844 пуд (45 тонна 404 кг), рус кумуш тангалари — 1,385 пуд (22 тонна 160 кг), Бухоро хазинаси — 62,834.780 дона, Бухоро мис тангаси — 731 пуд (5 тонна 50 кг), рус банки кумуши—864 пуд (13 тонна 734 кг) ва ҳоказо, жами 34 номдаги қимматбаҳо нарсалар рўйхатга олинган.

Амир қушбеги қайд этган хазина бойлиги тахминан қуйидагича баҳоланган: Бухоро тилласи— 5 миллион 741900 сўм, рус тилласи — 4 миллион 378100 сўм, Гамбург кумуш ёмбилари— 1 миллион 706400 сўм, майда рус кумуш тангалари — 346200 сўм. Бухоро тангаси (15 тийинлиги)—9 миллион 425217 сўм, Бухоро мис тангаси 4386 сўм, тилла кукуни 266592 сўм, тилла буюмлар (20458 дона)—9 миллион 883214 сўм, турк тилла лираси — 90420 сўм. Чет эл тиллалари — 18254 сўм, 150 карат бриллиантлар — 1 миллион 730600, қизил ёқутлар — 209176 сўм. марваридлар — 9 миллион 500 минг сўм, бриллиант узуклар ва бошқалар — 230400 сўм. Гамбург кумуш ёмбилари 746590 сўм, тилла парчалари—150 минг сўм, кумуш парчалари — 50 минг сўм, жами 73 миллион 252 минг 380 сўмни ташкил этади.

Амир ва унинг оилаларига тегишли буюмлар қиймати: бриллиантлар — 522 минг сўм, буюмларга қадалган бриллиантлар — 1 миллион 730950 сўм, қимматбаҳо тошлар — 1 миллион 34140 сўмни ташкил этади».

Шуни айтиш керакки, Бухоро амирлиги ҳукмдорлари: бош вазир ҳисобланган қушбеги, қозикалон, раис, хазинабонлар, бой савдогарлар ва бошқа амалдорларнинг ҳам катта жамғармалари бўлган. Мазкур мақолада Бухоро амирлигининг қозикалони Бурҳониддиннинг шахсий бойлиги «товар» ишида тўпланган ҳужжатлар асосида ҳисобланган, у қуйидагича:

Гамбург тилласи ёмбилари 38 пуд (608 кг), тилла буюмлар 85 пуд (1 тонна 360 кг), кумуш буюмлар — 30 пуд (1 тонна 440 кг) кумуш ёмбилар— 14 пуд (224 кг), бриллиантлар — 920 карат, қимматли тошлар— 14 пуд. Рус тилла тангалари — 86500 сўм, чет эл тилла тангалари — 4468 тўплам (1 тўпламда бир неча — 10, 20, 50, 100, ҳатто 1000 танга ҳам бўлиши мумкин). Бухоро тиллалари 286014 тўплам, Бухоро тангалари— 7 миллион тўплам, Рус банки кумушлари— 128987 сўм (Ўз МДА, ОФ 243-иш, 2-бет). «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1992, 33- сон.

Бу биргина қозининг жамғармаси, холос. Амирлик даврида ҳукмрон бўлган катта-кичик амалдорлар, дарбор аҳлининг ҳар бирида миллион-миллион олтин танга пуллари, зеб-зийнат ва қимматбаҳо бойликлари борлигини ёзувчи Садриддин Айний ўзининг «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» номли тарихий асарида муфассал баён этган. Амир ғазабига учраган барча катта-кичик амалдорларнинг мол-мулклари мусодара қилиниб, амирлик хазинасига келтирилган.

Мазкур мақолада махфий ҳужжатнинг «Правители» деб номланган саҳифаларида Фрунзе бошлиқ большевиклар босқини даврида амирнинг Бухородаги хазинасидан Москвага олиб кетилган олтин, кумуш, зеб-зийнатлар, қимматбаҳо бойликлар ўн, ўн учтадан кам бўлмаган қизил ҳарбий вагондан иборат бир неча эшелонни ташкил қилганлиги қайд этилган. Дарҳақиқат, фақат Бухорогина эмас, балки бутун улуғ Туркистон большевиклар босқини даврида хонавайрон бўлди. Юртнинг бебаҳо бойлиги марказга ташиб кетилди.

Халқимизнинг севимли, ардоқли фарзанди Убайдулла Хўжа ўғли Файзулла Хўжа (1896—1938) Бухорода миллионер савогар оиласида дунёга келди. Унинг савдогар отаси ҳамда амакиси Латифхўжа қорақўл тери, пахта ва бошқа қимматбаҳо маҳсулотлар билан Россия ва хорижий мамлакатларда савдо-сотик ишларини олиб борган. У ўғли Файзуллага тижорат сир-асрорларини ўргатиб, Москвада 5 йилча (1907—1912) таҳсил олишига кўмаклашган. Бироқ ўқишни тугатган ёш Файзулла отаси хоҳлаган тижорат йўлидан бормай, меҳнаткаш халққа кўмак берувчи маърифатпарварлик ва исёнкорлик йўлини танлаган. Файзулла Хўжаев отаси орттирган бойликка бойлик қўшмади, тўғрироғи, тижорат йўли билан бойлик орттиришга қизиқмади. Файзулла Хўжанинг отаси Убайдулла Хўжа 1912 йилда Маккага ҳажга боришни ихтиёр этади. У ёлғиз ўғли Файзуллани ва икки-уч мирзоларини олиб, ҳажга жўнар экан, барча бойликларини укаси Латиф Хўжа ихтиёрига топшириб кетади. Бироқ бевафо ҳаёт, бебаҳо бойлик унинг ўзига ва ёлғиз ўғли Файзуллога вафо қилмайди. Ҳажга йўл олган Убайдулла Хўжа Боку орқали Батумига етганида жон таслим қилади. Ота васиятига кўра, ёш ўспирин йигит

Файзулла Хўжаев икки-уч мирзолари ҳамкорлигида меҳрибон отаси жасадини юртига отиб келиб, Бухорои шарифга дафн эттиради. Файзулла Хўжаев ота мерос бойликларининг бир қисмини Бухоронинг маърифатпарвар жадидларига харж этади. Жадидлар томонидан хорижга ўқишга юборилган ёшларга ва янги услубдаги жадид мактаблари, маориф ва матбуот ишлари ривожига яқиндан моддий кўмак бериб боради.

Довюррак инқилобчи, давлат ва жамоат арбоби, командарм, ЎзССР Халқ Комиссарлари Советининг биринчи раиси (1925—1938), юрт фарзанди Файзулла Хўжаевнинг отамерос бойлиги тўғрисида турли гаплар юради. Баъзиларнинг айтишича, Ф. Хўжаевнинг отаси Убайдулла Хўжадан қолган бебаҳо бойликнинг бир қисми хорижда, Швейцария банкида сақланар эмиш. Бу гапда қанчалик ҳақиқат борлиги бизга қоронғи. Бироқ, Бухоро инқилобидан икки-уч йил илгари, 1917 ва 1918 йилларда Бухоро амири Сайид Олимхон маъмурлари томонидан Файзулла Хўжаев уни талон-торож қилинганлиги тўғрисида адиб Садрриддин Айний ўзининг «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» номли асарида анча батафсил маълумот берган. Бу гапларни Ф. Хўжаев ҳам ўз мақолаларида мухтасар ёзиб кетган.

Она-Ватан фидойиси, халқимизнинг сеvimли фарзанди Файзулла Хўжаев ва унинг оиласи бошига тушган фожиалар тўғрисида ўқувчилар ушбу сатрлар муаллифининг «Файзулла Хўжаев» китобидан («Ўзбекистон» нашриёти, 1990) батафсилроқ билиб олишлари мумкин. Дарвоқе, машҳур чех адиби Эгон-Эрвин Киш Файзулла Хўжаев ҳақида: «Ҳоким ғанимлар Файзулла Хўжаев боши эвазига шунчалик кўп олтин ваъда қилган эдиларки, дунёдаги бирор бош бунчалик юқори нархланмаган эди», — деб ёзганди.

Таниқли ёзувчи Душан Файзий «Бормисан, эркинлик» номли мақоласида («Гулистон», 1991,4-сон) Бухоро воҳасида большевиклар томонидан амалга оширилган инқилоб туфайли юрт бойлиги талон-торож қилинганлиги, меҳнаткаш халқнинг иқтисодий аҳволи ночор ҳолга тушиб қолганлиги тўғрисида ёзади: «Саркарда Фрунзенинг ҳарбий қисмлари шаҳарни тўпга тутар экан, қўмондоннинг ўзи Когон шаҳридаги сув тақсимловчи минора тепасида туриб, дурбин орқали Бухоронинг аянчли аҳволини, кули кўкка созурилаётган шаҳар Арки, мадрасаю мачитларни, чанги осмонга чиқаётган уй-жойларни, халқнинг оху фарёдини томоша қилиб турарди. Бу қанақа «халоскорлик?» Октябрь инқилобининг «озодлик» нурлари деганпмиз шуми?! Эртаси куни (1920 йил 3 сентябрь) тонготарида думига 13 та юк вағони тиркалган паровоз Когон темир йўл бекатидан Петербургга қараб йўл олди. Бу вағонларда Бухоро Аркидан, амирлик хазинасидан талаб олинган олтин ва олтин буюлар, тарихий ва бадий аҳамиятга эга бўлган қимматбаҳо ашёлар кетаётган эди».

Ёш Бухоро Шўролар Жумҳурияти учун 1921—1923 йиллар ҳар томонлама оғир давр бўлди. Бухорода зўрлик билан амалга оширилган инқилобдан, «янги ҳур» ҳаётдан одамлар норози эдилар. В. И. Лениннинг шогирди, Туркистон fronti қўмондони М. В. Фрунзе буйруғи билан Бухоро 12 та самолётдан бомбардимон қилиниб, тўпга тутилиб, вайронага айлантирилди, амир хазинаси таланди. Совет мамлакатадаги иқтисодий танглик, ўлкани харобаликларга айлантирган инқилоб ва фуқаролар урушининг вайронагарчиликлари бу ерда ҳам ўзининг салбий асоратини қолдирган эди. Ана шундай нқтисодий қийнчилик даврида марказ ташаббусни ўз қўлига олди, В. Ленин гумашталари Бухорога, Туркистонга юборилди. Бухоронинг собиқ амири Саид Олимхон Арки тарк этиб, Афғон юртига ўтиб (1921 йил февралда) кетганидан кейин амирдан қолган жуда катта хазина эшелонга ортилиб, Москвага олиб кетилди. Эшелонга юкланган олтин-кумушлар, қоракўл тери ва қимматбаҳо буюмлар, бойликлар хориждан паровоз, вағонлар сотиб олишда, хўжалик вайроналикларини тиклашда қўл келди. Марказга ташиб кетилган бу бойликлар миқдори ҳамон сир тутилмоқда.

Совет ҳукумати оғир кунларни бошидан кечираётган НЭП — янги иқтисодий сиёсат даврида жамоат арбоби Файзулла Хўжаев ташаббуси билан Бухородан Тошкентга темир йўл состави юборилади. Бухоро ҳукмдори амир Олимхон Фрунзе, Куйбишев бошлиқ большевиклар ҳужумидан қочиб юртни тарк этгандан кейин 1921 йилда амир хазинасидаги катта бойлик ана шу эшелонда Тошкент орқали Москвага олиб кетилади. Бу бебаҳо бойлик ўлкадаги харобалик, очарчиликка қарши курашда катта ёрдам беради (Қаранг: Файзулла Хўжаев, Танланган асарлар, 1-жилд, «Фан» нашриёти, 1976, 40-бет). Файзулла Хўжаевнинг узоқ вақт Сибирь

сургунлари азобини тортган ёлғиз қизи Вилоят Хўжаева 1984 йил 15 июнда камина билан қилган суҳбатда ҳикоя қилишича, Ф. Хўжаевнинг отаси Қосимхўжа ўғли Убайдулла Хўжадан, амакиси Латиф Хўжадан қолган катта бойлик унинг ворисларига вафо қилмаган. Амир Олимхон 1917 йил март ойида жадидлар — ёш бухороликлар билан тўқнашув вақтида ва 1918 йилда Ф. Колесов бошчилигидаги большевикларнинг Бухорога ҳужуми пайтида Файзулла Хўжаевнинг уйини тинтув қилдириб, унинг барча бойликларини амалдорлари, руҳонийларига талон-торож эттиради. Амирга қарши бош кўтарган Файзулла Хўжаевнинг ўзи эса қувғин қилинади. Тарихий манбаларда кўрсатилишича, Бухорода Файзулла Хўжаев оиласидан ташқари Муҳиддин Мақсудов, Убайдулла Хўжа Қосимов, Латиф Хўжа, Жўрабек Арабов, Нарзуллобек Ёқубов, Азизов каби ўнлаб йирик бой савдогарлар бўлган. Ишончли ҳужжатларда (МДА—Ф—Р, 46. 1-рўйхат, 122-дело, 2-варақ) ёзилишича, Бухоро халқ инқилоби ғалабасидан кейин Файзулла Хўжаевнинг уйи амир Саид Олимхон маъмурлари томонидан талон-торож қилиниб, бутун бойлиги хазинага ўтказилган. **Отамерос бойликлардан 25 пуд қуйма олтин, 4,8 миллион тилла танга (1914 йил пул ҳисобида), 5 пудга яқин кумуш танга, 7 миллион атрофида қарз-кредит ва бошқа қимматбаҳо мол-мулкни Файзулла Хўжаев Совет ҳукумати ихтиёрига топширган. Унинг бойликларидан ўз мақсадлари йўлида фойдаланиб бўлган большевиклар мулк эгаси бўлган Файзулла Хўжаевнинг ўзини 1938 йил 15 мартда отиб ўлдирдилар.**

Инқилобдан аввал Туркистон генерал-губернатори Фон Кауфман Қўқон хони Худоёрхоннинг қирқта аравадаги хазина бойликларини тортиб олиб, ўзини Оренбург турмасига қамаганини эсланг. Файзулла Хўжаевнинг тақдири ҳам шунга ўхшаш бўлди. Бухоро амирининг бекликлардаги, жумладан, Чоржўйдаги махсус хазиналарида сақланаётган бойликлари инқилобнинг дастлабки кунлариданоқ «Бухоро жумҳуриятини муҳофаза қилиш комиссияси» ихтиёрига ўтказилади. Бу комиссия қўлида тўпланган олтин, кумуш, бошқа қимматбаҳо металл за тошлар кўп ўтмай бир неча вагонда Россияга жўнатилади.

Бухоро амири чет давлатлар билан олиб бориладиган савдо-сотиқдан келадиган даромадларнинг катта қисмини ҳам олтин ва кумуш тангаларга айлантириб, ўз хазинасига тўплаган. Масалан, амирликда ҳар йили ўртача 2 миллион донагача қоракўл тери чет элларга сотилган, шу савдодан келадиган даромаднинг 50-60 фоизини олтин ва кумуш тангалар ташкил этган.

Бундан ташқари асримиз бошида Бухоро амирлиги ҳудудида олий сифатли олтин қазиб олинадиган махсус конлар бўлиб, улардан олинган олий сифатли олтин ёмбилар хазинадаги махсус саночларда сақланган. Хўш, бу хазиналарнинг тақдири нима бўлди? Уларнинг кичик бир қисми амир Саид Олимхон томонидан чет элларга юбориб турилди. «Қутулиш» рўзномасининг 1920 йил 2 июль сонидан эълон қилинган «Фуқаронинг молини совурманглар» сарлавҳали мақолада шундай дейилади: «...Жаноби олий Ҳиндистон орқали Лондонга 200 туя қоракўл тери юборган. Ушбу терилар билан маълум миқдорда олтинлар, қимматбаҳо нарсалар юборади. Бу қимматбаҳо моллар ва олтинларни Тўрақул даллол, Қора Мизроб Мирохўр, Қори Муҳиддин, Қоровулбегилар Лондонга олиб кетадилар. Фуқаро молидан бўлган бу нарсаларни амир юртидан қочирмоқда».

Бухоро амири ўз хазинасидаги қимматбаҳо нарсалардан Машҳадга ҳам юбориб турган. Масалан, 1920 йил июль ойи бошларида Саид Олимхон бу ерга уч туя олтин, 16 туя кумуш, 25 туя қимматбаҳо нарсаларни юборади. Инқилоб арафасида илғор маҳаллий зиёлилар Бухоро хазинасининг чет элга юборилишига қарши чиққан эдилар. Шундай кишилардан бири Абдулвоҳид Мунзим «Қутулиш» рўзномасида боеилган мақоласида: «Бухоронинг олтин, кумуш, қоракўл териси ва шунга ўхшаш бойликлари четга чиқарилмасин»,— дея талаб қилади («Фан ва турмуш», 1991, 10-сон, 10—11 бетлар). Юрт фарзандлари Ф. Хўжаев, А. Фитрат ҳам халқ бойлигини четга чиқаришга қаршилик кўрсатади.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида Губаревич-Радобилский «Экономический очерк Бухари и Туниса» (СПБ. 1905) китобида: «Амирликнинг умумий даромади ва харажатлари 7 миллион сўм бўлган, шундан хазинага 4 миллион сўм тушган»,— деб ёзади. С. Айнийнинг «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» китобида айтилишича,

амирликнинг умумий даромади 1912 йилда 30 миллион сўмни ташкил этган. Инқилобга қадар амирнинг 6 минг сарбози учун 1 миллион сўм, минг нафар эл навкарлари учун тахминан юз минг сўм маблағ сарфланган. Д. Н. Логофетнинг «Бухарское ханство под русским протекторатом» (СПб. 1869.) китобида ёзилишича, даромадлар 18 миллион сўмни, харажатлар эса, 2,5 миллион сўмни ташкил этган. Бироқ Бухорода Россия сиёсий агентлиги тўплаган маълумотларга қараганда, 1869 йилда Бухоро амирлиги хазинасида 7349,5 миллион сўм бўлган. Амир қушбегининг маълумотига кўра эса, амирликнинг йиллик ўртача даромади 3 миллион 345 сўмни ташкил этган. Бу ва бошқа бири иккинчисига зид маълумотлардан аёнки, Бухоро амирлиги хазинасининг муайян ҳисоб-китоби сақланмаган. Бухоро ҳукмдорлиги хазинасидан бирор-бир ободончилик, мактаб, сув чиқариш, маориф ва соғлиқни сақлаш ишига маблағ ажратилганлиги ҳақида маълумот йўқ. Ўз даврининг маърифатпарвар олими Аҳмад Дониш Бухоронинг сувсиз ерларига канал орқали Амударёдан сув чиқариш учун хазинадан маблағ ажратишни таклиф этганида амир унга рад жавобини қилган. Машҳур ёзувчи ва олим Абдурауф Фитрат «Ҳинд сайёҳининг қиссаси»да Бухоро ҳудудида соғлиқни сақлаш, маориф ишлари аянчли аҳволда эканлигини куюниб ёзиб, Бухоро ҳукмдори халқнинг хайрли ишларига хазинадан маблағ ажратмаганидан афсусланади.

Маълумки, инқилобий тўнтаришдан илгари чор Россияси қарамлигида бўлган амирлик ҳудудида рус банклари, савдо-сотик тармоқлари, Рус-Бухоро ширкатлари акциядорларининг таъсири кучли эди. Россия ҳукумати Бухоро амирлигини иқтисодий томондан янада маҳкамроқ жиловлаш мақсадида бу ерда қоғоз пул чиқаришни талаб қилади. Бироқ Бухоронинг сўнгги ҳукмдори Саид Олимхон русларнинг навбатдаги алдовига учмади. У қоғоз пул чиқаришга шошилмади. В. И. Ленин йўллаган М. Фрунзе, В. Куйбишев бошлиқ большевиклар 1920 йил 2 сентябрда Бухорони ҳарбий куч билан босиб олиб, воҳада Совет тузуми барпо этганларидан кейингина қоғоз пуллар, заёмлар чиқарилди. Бухоро Халқ Қоммиссарлари Советининг раиси Файзулла Хўжаевнинг ташаббуси билан 10 йилга (1923—1933) мўлжалланган 3 миллион сўмлик тилла заём чиқарилдики, халқ хўжалигини ривожлантиришда, халқ фаровонлигини оширишда унинг аҳамияти катта бўлди.

Профессор Ҳ. Собиров Бухоро амирининг олтинлари хусусида шуларни ёзади: «...Бухоро Шўро Республикасининг оғир аҳволига қарамасдан, РСФСР марказий ҳукумати буйруғи билан ташиб кетилган олтинлар ва бошқа бойликлар Бухоро Республикаси ихтиёрига қолдирилганда, унинг 3 йил давомида кетма-кет тузилган давлат бюджетлари камомадсиз ёки оз камомадли бўлиши, маориф ва соғлиқни сақлаш тadbирларигагина эмас, балки уйғонаётган миллий иқтисодий пойдеворни мустаҳкамлашга кескин ижобий таъсир кўрсатиши мумкин эди. Афсуски, бу маблағларга РСФСР ҳукумати эгалик қилиб, ёш республика нмкониятларини чеклаб қўяди». («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992, 44-сон).

Таассуфки, тарихда бундай адолатсизликлар, зўравонликлар ҳар доим салбий из қолдирган. Биз ҳам Бухоро амирлигининг олтинлари хусусида фойдали мулоҳазалар юритган тadbирчилар фикрига қўшилган ҳолда айтмоқчимизки, совет даврида кейинги 74 йил ичида марказга ташиб кетилган бебаҳо олтинлар, беҳисоб бойликлар тақдири тўғрисида ҳам ўйлашимиз керакдир. Бухоро амири Саид Олимхон ўзининг «Бухоро халқининг хасратли тарихи» номли (Т., 1990) рисолида, «Амир Олимхон хотиралари» — «Хотираҳои Амир Олимхон» (Душанбе, «Адиб», 1992) деб номланган китобчасида Бухоронинг табиий жўғрофияси, воҳанин табиий бойликлари хусусида шуларни ёзади: «Табиий бойликлари — олтин, кумуш, кўрғошин, мис, темир Бухорода кўп миқдорда топилади. Хусусан. шарқий қисмларида 1 маъданлар, ер мойи борки, улар то шу маҳалгача ишлаб чиқарилмаган табиий бойликлар ичида тери, жун, кўмир, гугурт, нашатир бор. Савдо-сотик ишида тери, жун, шойи, гиламлар мамлакатнинг ташқарига чиқадиган асосий молларини ташкил этади. Бухоро мевалари дунёга машҳурдир. Бухоро отлари, хусусан, қорабайир зоти 1914 йилги урушда аҳамият қозониб, яхшилигини исботлади. Бухоро амири қанча минглаб отларни Россия давлатига берди» (Амир Саид Олимхон. «Бухоро халқининг хасратли тарихи. Т., «Фан», 1990. 27-бет). Кўриниб турибдики, Бухоро амири салтанатининг доврўғини бой олтин, кумуш, маъдан конлари ва бошқа ер ости қазилма бойликлари таратган.

Бухоро Созет Жумҳурияти 1920 йил 2 сентябрь инқилобидан кейин илм-фанга, маориф, ёшларни ўқитишга жиддий эътибор берди. Бухоронинг истеъдодли сиймолари Файзулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Абдулзоҳид Мунзим (Бурхонов), Қори йўлдош Пўлатовлар бухоролик ва туркистонлик ёшларнинг Туркия, Германияга бориб ўқишларига алоҳида аҳамият берадилар. Файзулла Хўжаев, Абдулвоҳид Мунзим ва Абдурауф Фитрат ташаббуси билан 50 дан ортиқ бухоролик ёш 1921 йилда Олмонияга ўқишга юборилади. Бухоро ҳукумати уларнинг 9—10 йиллик ўқиш харажатлари учун олмон банкига олтин ҳисобидан пул ўтказдиради. Бироқ, минг афсуски, 1924 йилда Бухоро Шўролар ҳукумати тугатилгач, бухоролик талабаларнинг Олмонияда Рус-Бухоро банкида сақланаётган пули Москва очқўзлари томонидан тортиб олинади. Моддий томондан қийналган талабаларнинг бир қисми ночор аҳволда СССРга қайтиб келади. Хориждан қайтган талабалар «немис жосуси» ва «антисовет миллатчи», «халқ душмани» сифатида қаттиқ жазоланадилар. Улар сургун ва қамоқларда шаҳид бўлишади. Буни хорижда яшаётган кекса ватандошларимиз, жумладан, таниқли олим ва жамоат арбоби Вали Қаюмхон шундай ҳикоя қилади: «1924—1925 йилларда Москва элчиси барчанинг юртга қайтишини буюради. Талабалар учун банкка қўйилган ақчалар ва Бухоро тижорат ваколатини, барча ашё ва сармоясини, Бухоро ҳукуматининг уйларини тортиб олади («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1922 йил 24 апрель). Халқ мулкига кўз олайтириш, миллий бойликларни зўрлик билан тортиб олиш билан суяги қотган большевистик тузум ҳукмдорлари турли баҳона ва бўҳтонлар билан қанчадан-қанча бегуноҳ одамларнинг ястиғини қуритди.

Амирликнинг нуфузли амалдорларидан ташқари хорижий ўлкаларнинг савдогарлари, амалдорлари, беклар томонидан амирга қилинган тортиқлар, совға-саломлар амирликнинг ташрифот ходимлари томонидан қабул қилиниб, амир хазинасига жойлаштириларди. Садриддин Айнийнинг «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» асарида ёзилишича, 1917 йил мартда амирга қарши ислоҳот ўтказиш даврида ҳам 1918 йилнинг баҳорида Ф. Қрлесов бошлиқ босқинчи большевикларнинг амир салтанатига ҳужуми даврида ҳам, ўрмонга ўт кетса, хўлу қуруқ баробар ёнганидек, минг-минглаб бегуноҳ одамлар қони тўкилган. Бухоро шаҳри ва Бухоро амирлигига қарашли вилоят ва туманларда ҳам минг-минглаб оддий одамлар, бадавлат савдогарлар, амалдор ва бойлар турли баҳоналар билан ўлдирилиб, уларнинг бутун бор мол-мулки мусодара қилинган. Файзулла Хўжаевнинг уйи ҳам айна шу пайтда (1918—1919 йилларда) бир неча марта тинтув қилиниб, барча бойликлари олиб кетилган эди.

Фрунзе, Куйбишев бошлиқ большевиклар Бухорода инқилобий тўнтариш уюштирган пайтда (1920 йил кузида) Бухоро амири Саид Олимхон олтин-кумуш ва бошқа бойликларини ўзи билан чет элга олиб кетганлиги тўғрисида ҳар хил фикрлар мавжуд. Тарихчи олимлардан Н. Йўлдошев, Н. Ҳайдаров, С. Холбоевнинг мақолаларида таъкидланадики, Амир Олимхон ўзи билан юз аравада олтин ва бошқа қимматбаҳо бойликларни олган, шундан 25 араваси Ғиждувон туманидаги Эшонқўприк ёнида З. Кужало отяди билан бўлиб ўтган жангда большевиклар қўлига ўтади. Қизил армия бундан ташқари амирликка қарши инқилобий юришлари давомида Нурота, Хатирчи, Кармана бекликларида сақланаётган 1013 пуд олтин ва кумуш тангаларни, гавҳар, ёқут ҳамда бошқа қимматбаҳо металлларни мусодара қилади.

Чор Россияси даврида, инқилобдан кейинги қизил большевиклар империяси даврида (1840—1991) бутун Туркистон мулки босқинчилар томонидан талон-торож қилиб келинди. ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ тўплаган маълумотларга қараганда, Амир Олимхон большевиклар ҳужумидан Бухорони ташлаб чиқиб кетиши пайтида хазинасидан 2000 карат бриллиант ва олтинни, жами 18 қоп бойлигини ўзи билан бирга олиб кетган. («Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1992 йил 14 август).

«Товар» номли ишда бир ҳақиқат бор, — деб ёзади «Бухоро амирлигининг олтинлари» номли мақола муаллифлари.— Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланишини ўтказиш вақти (1924йил)да маҳаллий туркий халқ қўйни пуч ёнғоққа тўлдирилади — амирлик мулкига меросхўр Бухоро Шўро Социалистик Жумҳурияти тугатилмасдан анча олдинроқ, энди тарғибот, ташвиқотишлари бошланган бир пайтда Москвада марказий шўро ҳукуматининг катта чиновниклари томонидан хазина бойликлари ҳақида қайднома тузилади, ушбу ҳужжатда

Бухоро Шўро Социалистик Жумҳуриятдан олинган олтин, кумуш ва ҳар хил қимматбаҳо осори-атиқалар Давлат хазинаси (Госхран) томонидан қуйидагилар қабул қилиб олинган ва сақланган. Бу ерда жами 9 та қайдномадаги маълумотлар умумлаштрилган ҳолда келтирилади:

1. 332-қайдномада: олтин ёмбилар — 5 пуду 12 фунт, жами олтин ҳисобида— 112233 сўм 36 тийин.

2 520-қайдномада: олтин — 2 пуду 12 фунт, жами 35 минг 687 сўм 29 тийин, олтин парчалари ва олтин буюмлар — 4 пуду 15 фунт, жами олтин ҳисобида — 46997 сўм 16 тийин, мардон — 34 фунт (суммаси аниқ эмас).

3. 500 ва 519-қайдномаларда: кумуш буюмлар — 224 пуду 01 фунт, жами олтин ҳисобида — 61996 сўм 77 тийин.

4. 519 ва 520-қайдномаларда: буюмларга қадалган қимматбаҳо тошлар, жами олтин ҳисобида — 152831 сўм 8 тийин.

5. 322-қайдномада: рус олтин тангалари, жами 239693 сўм 91 тийин; Бухоро олтин тангалари 54 минг 331 сўм 72 тийин.

6. 327 ва 331-қайдномаларда: Бухоро тангалари — 199 пуд 39 фунт (нархи кўрсатилмаган) ва бошқалар, юқоридагиларнинг ҳаммаси олтин пул ҳисобида 3 миллион 168 минг 172 сўм 42 тийинни ташкил этади.— ОФ 243 шт, (29-бет).

Таниқли тарихчи олим Ҳайдарбек Бобобековнинг ёзишича, ўша қимматчилик кезларида бир пуд ун 95 тийин, гуруч 1 сўм 20 тийин, арпа 60 тийин, узум ва туршак 3 сўм 80 тийин, ёнғоқ 1 сўм 70 тийин, писта вз нок 35 тийин, бодом 70 тийин, бир бош семиз қўй 2 сўмгача бўлган. Юқорида санаб ўтилган олтин, кумуш, зеб-зийнатлар ва мислсиз бойликларнинг олтин пул ҳисобидаги баҳосини шунга қиёс қилиб билиб олавериш мумкин. Уларнинг қадр-қиммати ўша даврдаёқ юксак бўлган, ҳозир ҳам ўз қийматини йўқотган эмас. Бу ўринда яқинроқда Бухоро амири хазинасига тааллуқли яна бир янги маълумот тарқалганлигини айтиб ўтиш мавриди келди. «Труд» газетаси 1992 йил 2 июнь сониде «Хазина топилди» сарлавҳали хабар эълон қилди. Қозоғистон жумҳуриятининг Алмати шаҳрида чиқадиган «Осиё» рўзномаси амир хазинаси тўғрисида шов-шув бўладиган янгилик босиб чиқарди.

Рўзноманинг ёзишича, Франция банкларидан бирида 70 йилдан кўпроқ вақтдан бери Бухоро амирлигининг хазинаси сақланаётган экан. Европада амир хазинасига қизиқиш сусайиш ўрнига борган сари кучайиб боряпти. Хазина бир қисмининг тақдири аннқ: Афғонистонда муҳтожликда юрган амир Сайид Олимхон 1928 йилда ўша вақтда 180 миллион олтин франкда баҳоланадиган хазинасини қайтаришларини сўраб, Франция ҳукуматига мурожаат этганида Париждан: «Пуллар фақат Бухоро халқи талаб этган тақдирдагина қайтарилади», — деган аннқ ва қисқа жавоб олади. Борди-ю, «Осиё» газетасининг хабари ҳақиқат бўлса, унда Бухоронинг сўнгги ҳукмдори Саид Олимхоннинг бу бой олтин хазинаси эндиликда Бухоро меҳнаткашларига насиб этмоғи лозим. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, амир қушбеги томонидан рўйхатга олинган олтинлар ичида амирнинг Франция банкига қўйган 180 миллион тилла ҳақидаги маълумотни учратмаймиз. Аини вақтда Ҳ. Узоқов ва С. Холбоевнинг Бухоро амирининг олтинлари тўғрисидаги мақоласида ҳам бу тўғрида ҳеч нарса дейилмайди. Шундай экан, амирнинг Франция банкига қўйган олтинлари хусусидаги гап-сўзлар изланишни, чуқур тадқиқотни талаб этади. Юқоридаги баён юзасидан ҳақли бир савол туғилиши мумкин: Бухоро амирлиги шунчалик беҳисоб бойликни: олтин, кумуш, зеб-зийнатлар ва қимматбаҳо мол-мулкни қаердан тўплади за қайси бир олтин конидан қазиб олди экан?

Гап манғит амирларининг сўнгги сулоласи Саид Олимхон устида кетаётган экан, унинг замондошлари Файзулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат, Мустафо Чўқай, -Садриддин Айний ва Абдулвоҳид (Манзум) Бурҳоновларнинг ёзишларича, Саид Олимхон оврупоча савдо-сотик юритишда моҳир тадбиркор ва иқтисодчи тежамкор савдогар бўлган. У ўз музофоти бойликларини жаҳон бозорига чиқариб, энг аввало Россия ўлкалари билан очиқ савдо-сотик ишларини кенг йўлга қўйган ишбилармон ва тадбиркор ҳукмдор бўлган. Файзулла Хўжаевнинг таъкидлашича, Бухоро иқтисодий жиҳатдан озроқ ҳунармандчилик ишлаб чиқаришига ва урушдан (1914 йилги жаҳон уруши) олдинги вақтда анча ривожланган савдо-сотикқа эга бўлган

аграр-чорвачилик ўлкаси эди. Бухорода аҳолининг 10 фоизи савдо (асосан майда ва қисман яримулгуржи савдо-сотик) билан шуғулланиб келган бўлиб, йигирмага яқин пахта тозалаш заводининг асосий мақсади экспорт қилинадиган пахтани ташиш учун ўнғайроқ ҳолга келтиришдан, яъни тойлашдан иборат эди.

Амирлик иқтисодий жиҳатдан ўз хўжалик тизимининг соддалиги ва равшанлиги билан яхши ажралиб турган. Бухородан Россияга қилинадиган экспорт 88 фоизни, импорт эса 90 фоизни, 1850—1860 йилларда 30–40 минг дона қорақўл терини ташкил этган бўлса, 1911 — 1914 йилларда 1,5 миллион дона қорақўл тери экспорт қилинди. Ф. Хўжаев хўжалик иқтисодиётига доир мақолаларида кўрсатишича, Бухоро амири ва унинг амалдорлари савдо-сотик ишларига йилига 1 миллион сўмга яқин қарз бериб турганлар. Булардан ташқари, Бухорода ишлаб турган еттита хусусий банк экспорт-импорт операцияларини йилига 40 миллион сўмлик кредит билан таъминлаб турган (Ф. Хўжаев. Бухоро Халқ Республикасининг иқтисодий аҳволи. «Бухоро турмуши» журнали. Москва, 1924 йил, 1—2-сон, апрель—май).

Янги Бухоро-Когонда 1894 йилда очилган давлат банки 90 миллион сўмлик сармоёга эга эди. Шундан кейин то 1917 йилги инқилобий тўнтаришга қадар Когонда Рус-Осиё бирлашган банки, Москва ҳисобидаги Азов-Дон бирлашган хорижий савдо банки, Рус-Бухоро банки, Ўртоқлик, Катта Ярослав мануфактура савдо уйи за бошқа банк ва савдо-сотик тармоқлари ишлаб турган. Шунингдек, Қогонда Шлосберг, Потеляхоз Вадильни, Модвига Габенек ва Данила, Николаев мануфактура маркази, савдо уйлари аҳоли хизматида бўлган. Бухоро инқилобига қадар Россиянинг Бухородаги дипломатик вакиллари Миллер, Введенский, Шульга кабилар маҳаллий бой ва амалдорлардан катта пора олиб, миллион-миллион пуллари, зеб-зийнатларини Рус-Бухоро банкларида сақланганлар. Ёзувчи С. Айний «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» номли тарихий асарида, «Эсдаликлар» китобида Қогондаги рус агентлиги иш фаолияти тўғрисида яхшигина маълумотлар келтирган. Бухоро Халқ Шўро Социалистик Жумҳурияти иқтисодий, хўжалик ва савдо-сотик ишларига катта аҳамият берган. Файзулла Хўжаев 1923 йилдаёқ ўн йилга режалаштирилган (1923—1933) олтин заём чиқарган эди. Беш фоизлик бу заём 20—30-йилларда енгил саноат, халқ хўжалигини ривожлантиришда, меҳнаткашларнинг турмуш даражасини яхшилашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Файзулла Хўжаев Бухоро амири қўшни Эрон, Ҳиндистон, Афғонистон, Англия, Олмония мамлакатлари билан кенг равишда савдо-сотик ишлари олиб бориб, ўз хазинасини бойитганлигини шундай ифодалайди: «Амир фақат давлат раҳбари, ислом динининг бошлиғи бўлибгина қолмасдан, шу билан бирга катта савдо-саноат мулкига ҳам эга эди. У халқ бутунлай ҳуқуқсиз бўлиб қолган шароитда ўзининг ҳокими мутлақлик мавқеидаи оммани шафқатсиз эзишда кенг фойдаланди. Вазирлар ва катта амалдорлар ҳам бу соҳада ундан қолишмасдилар.

Амир миллион-миллион сўмлик маблағларни савдо соҳасида темир йўл компанияларида, рус ва чет эл фирмаларининг саноат корхоналарида ишга солди. Амир ўз хусусий мулкни давлат ва хазина маблағларидан ҳеч қачон ажратган эмас. Мамлакатнинг бутун бойлиги амирнинг мулки, давлат хазинаси деб ҳисобланар эди. У ўзини халқнинг мулкдори, доимий ҳукмдори деб биларди.

Амир ўз шахсий мақсадлари йўлида фойдаланиб келган маблағлар нақадар катта бўлганлигини фақат зеб-зийнатларга, сарой харажатларига, рус амалдорларини пора бериб сотиб олишга, Россиядаги подшо хонадонига совға-саломлар юборишга қилинган сарф-харажатларни, шу билан бирга бошқа кириш-чиқимларни подшо ҳукуматининг Бухоро ҳукумати ҳузуридаги амалдори (Россиянинг Бухородаги агенти — М. Ҳ.) П. Введенскийнинг биз амир архивларидан топган ва унчалик тўла бўлмаган ҳисоботидаги қуйидаги маълумотлар ҳам кўрсатиб турибди. Бу ҳисобот амирлик ағдарилмасдан бир неча ой муқаддам, 1920 йилнинг бошида амир ҳукуматининг талаби билан тузилган эди. Мана шу ҳисоботга қараганда, Файзулла Хўжаев ёзганидек (уч томлик танланган асарларининг 1-томи), ўша вақтда рус капиталистларининг савдо ва саноат корхоналарига амир томонидан бериб қўйилган маблағлари қуйидагича бўлган¹.

¹ Айнан кўчирма.

Жаноби олийларининг рус корхоналаридаги иштироки

I. Нақд капитал

1. Рус-Бухоро акцияси жамиятида:
 - а) Нақд пахтанинг қиммати — 4608800 сўм.
 2. Шунинг ўзи Рус-Осиё акцияси жамиятида — 25000000 сўм.
 3. Шунинг ўзи Бухоро банкида — 500000 сўм.
 4. Шунинг ўзи ип йигириш корхоналарида — 30.000000 сўм.
 5. Шунинг ўзи темир йўлда — 111250 сўм.

Жами: 3861250 сўм.

II. Товарлардан иборат капитал

1. Рус-Бухоро акциядорлари жамиятида:
 - а) Мавжуд пахтанинг қиммати — 4008000 сўм.
 - б) Жун — 361500 сўм.
 7. Ик меш — 186000 сўм.
 - г) Қорақўл тери — 635000 сўм.
 - д) Сахтиён — 184000 сўм.
 - е) Бошқа товарлар ва материаллар — 80000 сўм.

Жами: 62007500 сўм.

Жаноби олийларининг ярим улуши иштирокида — 303750 сўм.

- 2 Рус-Осиё пахтачилик жамиятида:
 - а) Мавжуд пахта — 31180900 сўм.
 - б) Чигити олинмаган пахта — 1144200 сўм.
 - в) Уруғлик — 3696355 сўм.
 - г) Линт — 245400 сўм.
 - д) Мато — 72190 сўм.
 - е) Коп-қанор — 57:450 сўм.
 - ж) Сим — 237600 сўм.
 - з) Канопа ип — 106000 сўм.
 - и) Тола — 151511 сўм.
 - к) Уруғлик — 318820 сўм.
 - л) Материаллар — 200000 сўм.

Жами: 62295075 сўм.

Жаноби олийларининг ярим иштироки — 3145538 сўм.

III. Умумий якун

1. Нақд капитал — 38612500 сўм.
2. Акцияли икки жамият. Жаноб олийларининг ярим улуши иштирокида — 62151288 сўм.

ЭСЛАТМА: Рус-Бухоро акциядорлар жамияти ва Рус-Осиё пахтачилик жамиятининг товарлардан иборат сармояси, банкларга тўпланадиган қарзлар ва бошқа харажатлар чиқариб ташланмаган. Капитал узил-кесил ажратиб олинганидагина буларни чиқариб ташлаш мумкин.

ИЗОҲНОМА:

1. Жаноби олийларининг Бухоро банкига қўйган сармояси бўйича белгиланган шартга биноан фоиз тўланиши лозим.
2. Ип йигириш корхонасига қўйилган сармоя бўйича кафолатланган 7 фоиз тўланиши ёки камида 7 фоиз дивиденд берилиши керак.
3. Бухоро темир йўлига қўйилган сармоя бўйича дивиденд ёки кафолатланган фоизлар тўланиши керак.

Мазкур жамиятлар ва корхоналардан ташқари резидентликда, собиқ вилоят озуқа бошқармасида ва рус банкларида ҳам Бухоро ҳукуматининг сармоялари бор.

1. 1910—1917 йилга қадар бўлган вақт ичида турли мансаблар учун Бухоро ҳукуматидан резидентликка тушган маблағларнинг рўйхати ушбуга илова қилинади. Кўпгина ҳисоб варақлар бўйича қайтариб берилиши керак бўлган қолдиқлар мавжуд.

2. Собиқ вилоят озуқа бошқармаси ҳисобидаги каниталлар тўғрисида ушбуга маълумоткома илова қилинади.

3. Бухоро сармоялари тўғрисида банкларнинг рўйхатлари ушбуга илова қилинади.

ЭСЛАТМА: Мирзо Мустафо Мирзахурнинг сармоялари ва мулки тўғрисидаги маълумотлар: Мирзо Мустафонинг 1918 йили тақдим этилган ҳужжатлари бўйича унинг Пятигорскдаги ва бошқа жойлардаги рус банкларига қўйган пуллари бор.

Собиқ қушбеги Мирзо Насруллобек томонидан Россияга юборилган олтин захираси тўғрисида менда ҳеч қандай маълумот йўқ, Мирзо Насруллобек даврида Бухоро ҳукумати бу маблағларнинг ширкатлари тўғрисида банклар берган маълумотлар ушбуга илова қилинади. Бу маълумотлар Мирзо Насруллобек маблағларининг қаерга юбориб қўйилганлигини яққол кўрсатиб турибди.

П. Введенский, 1920 йил 26 февраль (Файзулла Хўжаев. Танланган асарлар, 1-жилд. Тошкент, 1976, 225—226-бетлар).

Йирик давлат арбоби Файзулла Хўжаев айтиб бериши билан Бухоронинг ижтимоий-сиёсий тарихини яхши билган ва Бухоро тарихига доир қатор асарлар ёзган моҳир муаррих олим эди: «Бухоро ҳукмдори Саид Олимхон банкларда ва товарлар тариқасида сақлаётган маблағлар 100 миллион сўмдан кўпроқдир. Ваҳоланки, бу ҳали ҳаммаси эмас, — деб ёзади Файзулла Хўжаев ўзининг «Тарихий юбилей» асарида. — Масалан, товарлар тариқасида, асосан пахта ва қоракўл тариқасида катта маблағлар 1919 йилда, 1920 йилнинг бошида Англияга юборилганлигини ва амирнинг француз банкларида сақлаб қўйган маблағлари борлигини биламиз. Амир қочиб кетаётганида кам деганда қарийб 10—15 миллион сўмни ўзи билан олиб кетди».

Бухоро амири Саид Олимхон салтанати даврида амирлик хазинасидаги ҳадсиз бойликлар, миллион-миллион сўмлик олтин-кумушлар хусусида Файзулла Хўжаевдан ташқари Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат, Абдулвоҳид Манзум каби сиймолар ҳам кўплаб ёзганлар. Айниқса, С. Айнийнинг «Дохунда» романида бу даврдаги ҳаёт ажойиб бадиий талқинини топган.

3. Отага вафо қилмаган, фарзандларга насиб этмаган бойлик

Бухоронинг сўнги амири йиққан шунча хазина, бойликлар унинг фарзандларига насиб этганми ёки йўқми деган савол туғилади. Ҳайдарали Узоқов ва Сотимхон Холбоев «Бухоро амирлигининг олтинлари» номли нуфузли мақоласида Бухоро амирлиги хазинасида тўпланган беҳисоб олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо бойликлар тўғрисида ишончли ҳужжатлар асосида фикр юритадилар. Улар Амир Олимхон ўлими олдидан фарзандлари за қариндош-уруғларнга берган васиятини келтирадилар: «Пешавор банкида сақланаётган долларларга бирорта қўл теккизмайсан, Ўзбекистон мустақил бўлгач, бу пуллари унинг ҳисобига ўтказасанлар. Лондонда сақланаётган жамғармалар асосан авлодлар учун, лекин унинг бир қисми ҳам Ўзбекистонга берилнши мумкин. Бу сенларга боғлиқ». Нақадар узоқни кўзлаб қилинган ибратли васиятнома бу. Саид Олимхоннинг фарзандлари падари бузрукворларининг бу муқаддас васиятномасига содиқ қолганлар. Моддий жиҳатдан қўнналиб яшаганларида ҳам уларнинг бирортаси банкдан ярим чақа ҳам олмай, ота насиҳатини виждон амри, ҳақиқат кўзгуси, келажакка ишончи, деб билганлар. Бу Шарққа хос қатъият, самимийлик, сабр-тоқат, меҳр-оқибат, вафодорлик ва юксак одамийлик намунаси. Хўш, қинналиб тирикчилик қилган Амир Олимхон фарзандларининг тақдири не кечган?

Гап шундаки, амирнинг кейинги тақдири, оила ва фарзандлари тўғрисида жуда оз маълумотга эгамиз. Унинг ўз кўли билан битилган «Бухоро халқининг фожиаси» номли нуфузли рисоласида ҳам оиласи ва фарзандлари тақдири ҳақида тўлиқ маълумот

берилмайди.

Большевиклар Бухорода 1920 йил 2 сентябрда содир этган босқинчилик тўнтаришидан кейин амир Бухорои шарифни тарк этиб, Афғон юртига кетишга мажбур бўлади. Қизил империянинг қасоскорлик тажовузи оқибатида Саид Олимхон палапонларидан ажралган бургут мисоли ўз нуридийдаларидан абадий жудо бўлади!

Бухорода ўз ҳокимиятини зўрлик билан ўрнатган большевиклар Саид Олимхоннинг 8—10 яшар ўғиллари Султонхон, Шомурод, Раҳимхонларни назардан қочирмайдилар. Амир фарзандларини Бухорода сақлаш қийин бўлганлигидан, Файзулла Хўжаевнинг маслаҳати билан Бухоро Халқ Шўролар Ҳукумати уларни Бухородан Москвага кўчиради. Шўролар ҳукумати амир фарзандларини ўз ҳимоясига олиб, уларнинг ўқиши ва тарбияси тўғрисида ғамхўрлик қилади.

«Босмачи» номи тақилган Ватан ҳимоячиларининг большевикларга қарши шиддатли кураши давом этган йиллари (20—30-йиллар) Бухоро амири Саид Олимхон ҳақида ва унинг фарзандлари, амир хазиналари тўғрисида совет ва чет эл матбуотида хабарлар бериб борилди. Бу ўринда амирнинг тўртинчи ўғли Шомуроднинг ўз отаси Саид Олимхон номига 30-йилларда йўллаган ва унга катта шуҳрат келтирган бир тарихий мактуби характерлидир. Аввал у Москвадаги рабфакни, кейин ҳарбий муҳандислик академияни тугатади. Иккинчи жаҳон урушида қатнашиб, Совет Иттифоқи генерали унвонига сазовор бўлади. Унинг хатини ўқир эканмиз, шарқ фарзанди ўз қиблагоҳига алам-ҳасратларга тўла бундай мактубни йўлламаслигига амин бўламиз. Нома мазмунидан у тегишли доиралар томонидан тўқилиб, амирзода номидан эълон қилинганлиги шундоққина кўриниб турибди.

Тақдир ўйинига қаранг: ота-бола Россия империясининг генераллари, фақат фарқ шундаки, Амир Саид Олимхонга ҳамда Абдулаҳадга «оқ» генералликни Николай подшо топширган бўлса, амирнинг ўғли Шомуродга «қизил» генерал унвонини И. Сталин берган. Замона зайли билан ота-бола генералларнинг бири «оқ империя»га, иккинчиси «қизил империя»га хизмат қилиб, бутун бор-йўғидан ажралишган. Шомурод Олимовнинг «Известия» газетаси саҳифасида ўз отасига ёзган очик мак-убида шундай сатрларни ўқиймиз:

«Мен сенга биринчи ва сўнгги мактубимни ёзаяпман. Истайманки, ўртамизда ҳеч қачон алоқа тикланмасин. Аммо кейинги юз берган воқеалар мени мажбур этдики, қонга тўлган юрагимдан чиқариб, мана шу сўзларни ёзиб маълум қилмоқдаман. Кирдикорларининг бари ҳануз кўз олдимда турибди: сенинг зулмнингдан Регистон қон қусар эди. Зулм-истибдодингдан додга келган халқни маслақдошларинг шафқатсиз талар эди. Сен кеча-кундуз айшу ишрат билан банд бўлиб, ҳарамдан бошинг чиқмас эди. Биз иккимиз—мен — ўғил, сен — ота бўлиб, бир йилда бир марта кўришармидик, ростини айт-чи. Мана ҳозир Москвада таҳсил кўрмоқдаман. Дўстларим, ўртоқларим ҳузурида ўзимни шод сезаман. Мен бераҳимлигингу шафқатсизлигингдан, афсус, кеч огоҳ бўлдим. Ҳозир ўзимни отасиз ҳисоблайман. Ва сенга ҳам маслаҳатим шуки, бундан буён ўғлим бор, деб асло ўйлама. Фарзандим бор деб ўйлашга ҳақинг йўқ».

9-10 яшар бола қалбида падари бузрукворига нисбатан бу қадар ҳурматсизлик, синфий нафрат ўти тўлиб-тошганлигига асло ишонинг келмайди. «Известия» газетаси саҳифалари орқали оламга таралган мазкур мактуб Афғон тоғу даштларидан ўтиб, она-Ватандан узоқда бўлган собиқ ҳукмдор Саид Олимхон қўлига ҳам етиб боради. Севикли фарзандининг нафрат тўла бу даҳшатли мактубини ўқиган отанинг аҳволи не кечганлигини тасаввур қилиш мумкин...

Бироқ амир фарзандларининг кейинги тақдири бизга номаълум. Амирнинг сўнгги канизаги бўлган Ўзбекистон Халқ артисти Марям Ёқубова билан суҳбатларимиздан бирида у Саид Олимхоннинг ўғиллари тўғрисида ҳикоя қилиб берган эди. Ўшанда менга амирнинг ўртанча ўғли Шомуроднинг ҳарбий кийимдаги расмини кўрсатиб: «У ҳарбий муҳандис, генерал, Москвада яшайди, мен билан деярли тенгдош, борди-келдимиз бор, фақат буни сиз ҳеч кимга айтманг, ука»,— деган эди опа эҳтиёткорлик билан.

Яқин-яқинларгача Бухоро амири Санд Олимхоннинг тўртта ўғли борлигидан хабардор эдик. Бироқ кенинчалик Саид Олимхоннинг саккиз ўғли Туркия мамлакатида яшаётганлиги матбуот хабаридан маълум бўлди. Бухоро ҳукмдорининг фарзандлари: Саид Иброҳим, Саид Раҳимхон,

Саид Ходихон, Саид Ибод, Саид Кабир, Саид Мансур, Саид Рауф озод ва ҳур жумҳурият — Ўзбекистон мустақиллигининг икки йиллик тўйи муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ислом Каримов номига табрикнома йўлладилар («Халқ сўзи», 1993 йил 1 сентябрь).

Бухоро амири Саид Олимхон она-Ватанни қўмсаб, соғиниб, қариган чоғида Бухорога қайтиш орзусида Совет ҳукумати бошлиқлари И. Сталин, М. Калининга мурожаат этади. Бироқ, у тошбағир истилочилар рад жавобини беришади. Истиқлолимиз туфайли она-Ватанини кўриш унинг фарзандларига насиб этди. Улар 1993—1994 йилларда бирин-кетин ота юрти, она диёри мустақил Ўзбекистонга ташриф буюрдилар.

Кейинги эълон қилинган маълумотларга қараганда, Бухоронинг собиқ амири Саид Олимхоннинг бир неча хотини бўлиб, улардан 37 фарзанд — 16 ўғил, 21 қиз бўлган.

Қардош Тожикистон Республикаси Ленинобод вилояти «Ленинобод ҳақиқати» газетасининг 1993 йил 1 июль сонида журналист Муҳиддин Олимпурнинг «Бухоро сўнги амирининг аччиқ қисмати» номли мақоласи эълон қилинди. Мақолада ёзилишича, 70-80-йиллар бир неча бор Афғонистонда бўлган Муҳиддин Олимпур Саид Олимхон ҳақида материал тўплаган. Бироқ у Бухоро амири ва унинг фарзандлари ҳақида қониқарли маълумотлар йиға олмаган. Шундан кейин у Америкада бўлиб, Саид Олимхон фарзандлари: қизи—журналист Шукрия Роъл ва ўғли Саидумар Олимийлар билан учрашиб, мулоқотда бўлади. Саид Олимхоннинг кенжа қизи Шукрия Роъл Афғонистонда таваллуд топган. У саккиз ойлик пайтида падари бузруквори оламдан ўтади. Шукрия Кобулдаги олий билимгоҳнинг журналистика бўлимида таълим олган ва журналист сифатида Афғонистонда ва хорижий мамлакатларда хизмат қилган. У араб, форс, тожик, урду ҳамда туркий халқлар тилларини яхши билувчи қалам соҳиби ҳисобланади.

Мухбирнинг ака-сингилларингиз ҳақида гапириб берсангиз, отадан нечтасизлар? — деган саволига Шукрияxonим шундай жавоб қилади:

— Қадимги одатга кўра отам кўп уйланганлар, иниларимиз ўн бешта бўлса, сингилларимиз йигирма нафар.

Уларнинг исmlарини ёддан биласизми?

— Албатта.

Шукрияxonим, сиз опа-сингилларингизни, Саидумар, сиз оға-иниларингизни таништирсангиз?

— Бош устига. Муҳсина, Шукрия, Узри, Хайрия, Муслима, Солиҳа, Назокат, Муборак, Мўъмина, София.

Саидумар ўғилларни санай бошлади: — Хонадоннинг бош фарзандиман. Уч акам ватанда — Ўзбекистонда қолган, исмим Саидумар, иккинчи номи Саид Омонулло, иккинчи иним Саидмурод (3—4 йил аввал Маккаи Муаззамада вафот этган). Учинчи ўғил Саид Иброҳим (у ҳозир Туркияда яшайди), Саид Абдурахим, Саид Абдулфаттоҳ, Саид Абдукабир, Азимшоир, Саид Мансур (шоир). Саид Абдулло (Олмонияда яшайди), Саид Абдулҳоди, Саид Абдуғаффор, Саид Ҳожи (Туркияда яшайди, тиш дўхтири), Саид Абдусаттор. Саид Абдурауф, Саид Муҳаммадсаид (Олмонияда яшайди), Саид Ориф.

Саид Олимхон фарзандлари Шукрия ва Саидумарнинг айтишларича. Саид Олимхон Афғонистонга муҳожир ёки қочоқ сифатида эмас, балки Афғонистон ҳукуматидан кўмак сўраб, қурол-яроғ олгани келган экан. Афғонистон шоҳи Амонуллохон бир неча марта Амир Саид Олимхонга: «Агар сиз келсангиз, албатта ёрдамимни аямайман», — деган экан.

Лекин, минг афсуски, «қизил империя»нинг босқинчилик сиёсатидан чўчиган Амонуллохон Бухоро амири Саид Олимхонга ёрдам беришга ботина олмайди.

Она-Ватанни қизил шайтонлардан озод қилиш, ўлкада озодлик ва истиқлол барқ уриши умиди билан яшаган манғит амирларининг сўнги ҳукмдори амир Саид Олимхон юрагида бир олам орзу-армон билан кетди. Унинг Ватанни озод қилиш, она диёрини мустақил кўриш орзулари бизнинг замонамизда, 1991 йил 1 сентябрда Ўзбекистон мустақил республикага айлангандан кейин амалга ошди.

Иқтидорли ёзувчи А. Ҳасаний «Нидо» («Бухоро ҳақиқати», 1992 йил 3 июнь) номли мақоласнда ёзишича, Саид Олимхоннинг катта ўғли Султонхон 1910 йилда Бухорода таваллуд

топган, у инқилобдан кейин, 20-йилларда Москвадаги рабфақда ўқийди ва тугалланмаган олий маълумот олади. Уруш ногирони бўлган Султонхон узоқ вақт Москвадаги кўзи ожизлар уйида ишлайди.

Бироқ амирнинг учинчи ўғли — Раҳимхонга ва унинг умр йўлдошига фожиали тақдир насиб этди. Бухоро ҳукумати ёрдамида Москвадаги рабфақда таълим олган Раҳимхон 1937 йилда ГПУ ходимлари томонидан жосусликда айбланиб, қатл этилади. Раҳимхоннинг хотини эри ҳақидаги машъум хабарни эшнтиб, ўзи ишлаётган совун ишлаб чиқаришининг қайноқ қозонига ўзини ташлаб ҳалок бўлади. Худди Россия подшоси Николай II нинг оиласи большевик террорчилар қўлида ҳалок бўлганидек, Бухоро амирининг фарзандлари ҳам улардан ўлим топади.

Биз мўғул-татар босқинчиларининг 200 йилдан ортиқ давр ичида рус халқи ва бошқа халқларни эзиб келганлигини тарихдан яхши биламиз. Олтин Ўрда хонлиги русларга ва бошқа халқларга ўтказган зулм ва зўравонликни қаттиқ қоралаб келганмиз. Бироқ инсоф юзасидан фикр-мулоҳаза юритадиган бўлсак, Чингизхон ва унинг фарзандлари ҳукмдорлиги даврида рус халқи ва бошқа халқлар ҳам Олтин Ўрда хонига ўлпон тўлаб, ўз черковларида ибодат қилиб, ўз она тилларида ўқиб, ҳунар ўрганиб келдилар. Руслар мамлакати устидан узоқ давр ҳукмронлик қилиб келган чингизийлар маҳаллий халқ савдо-сотик ишларини, эътиқоди ва миллий анъаналарини давом эттириб, ривожлантиришларига монелик қилмаганлар.

Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, Чингизхоннинг Россияга юришини Россия империясининг Туркистонни босиб олишда кўрсатган ваҳшийликлари, халқ мулкани талон-торож қилиши билан қиёслайдиган бўлсак, рус босқини мўғул-татар босқинидан ўн чандон даҳшатли, ваҳшиёна бўлганлигига иймон келтирамиз. Чунки Ўрта Осиё ва Қозоғистон ерларини ҳарбий куч билан босиб олган Россия империяси ўлка халқлари тарихи, маданияти, дини, тили, барча миллий анъаналарини ер билан яксон қилиб, тарих ғилдирагини неча юз йиллар орқага буриб юборди.

Садриддин Айний «Бухоро жаллодлари», «Бухоро тарихи учун материаллар», «Дохунда», «Етим» ва «Эсдаликлар» каби насрий асарларида Ўрта Осиё, кўпроқ Бухоро тарихи, бу ўлка халқлари ҳаётини ишончли тасвирлаган. Ёзувчи машҳур «Дохунда» романида ўзбек ва тожик халқларининг маърифий ва инқилобий уйғонишини бадиий тимсоллар воситасида тасвирлаб берган.

Бухоронинг суюкли ижодкор фарзанди бўлган Садриддин Айний Бухоронинг манғит амирлиги тарихида феодал амирликнинг сўнгги ҳукмдори Саид Олимхоннинг ижтимоий-сиёсий фаолияти, амирлик ва дарбор аҳлининг яшаш шароити, турмуш тарзидан келажак авлодларга санъаткорларча ҳикоя қилган. Жумладан, «Дохунда» романида Саид Олимхоннинг сўнгги тўрт, беш (1917—1921) йиллик давлатчилик ва жамоатчилик фголиятини, унинг М. Фрунзе бошлиқ босқинчи большевиклар тажовузидан тож-тахтни, она-Ватанни, бой хазинани ташлаб, ноилож қўшни Афғон ўлкасига кетиб жон сақлашининг тафсилотини баён этган. Романда Саид Олимхон, унинг яқинлари, Мирзо Урганжий, амир хазинабони Имонқул, Ҳожи Юсуф Муқимбой, Ҳожи Алимбой ва бошқа ўнлаб тарихий шахслар ёвуз ниятли одамлардан Ватанни, динни, маънавият ва иймонни ҳимоя қилиш йўлида фидойилик кўрсатганликлари тасвирлаб берилган.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, бошқа хонликларга нисбатан Бухоро амирлиги Россияга кўп ҳамият кўрсатиб келган. Хусусан, унга амир Абдулаҳаднинг моддий ва маънавий ёрдами сезиларли бўлди. Масалан, 1914 йили, биринчи жаҳон уруши даврида Россия иқтисодий тангликка учраб, Бухоро амиридан моддий ёрдам сўраганида ҳам Саид Олимхон рус подшоси Николай II илтимосини ўз вақтида қондириб, Россияга 10 дон тўп, 500 дон бешотар милтиқ, 1500 та чопқир от ва бошқа керакли нарсаларни инъом этган.

Аммо Ўрта Осиё хонликлари, жумладан, Бухоро амирлиги Россия билан қанчалик яхши, юмшоқ муносабатда бўлмасин, аслида империя ҳукмдорларининг нияти бузуқ эди. Мисол учун жаҳон урушидан кейин икки йил ўтгач, чор Россияси Ўрта Осиё ва Қозоғистон ўлкаларидан арзон ишчи кучини жалб қилиш, маҳаллий халқлардан 50 миллион кишини мардикорликка мажбурий олиш ҳаракатларини бошлаб юборди. Бунга қарши халқ қўзғолони кўтарилганида ўша амир тортиқ қилган тўп, бешотар милтиқ ва чопқир тулпорлар ўзимизга қарши ишга

солиниб, бегуноҳ халқ вакилларининг қони тўкилди. Яхшиликка ёмонлик дегани шу бўлса керак. Бу русларнинг «Бўрини қанча боқмагин, барибир ўрмонга интилади» деган мақолига жуда мос келади. 1917 йил октябрь тўнтариши, фуқаролар уруши, беш йилликлар давридаги қатағон-қирғинбаротлар қурбонларини тарих, халқ ҳали унутган эмас ва унутмайди ҳам.

Маълумки, 1868 йили Бухоро билан Россия ўртасида тузилган сулҳга биноан Россия фуқаролари Бухоро амирлигига солиқ тўлашдан озод этилди. Лекин Россия савдогарлари Бухоро бозорларида сотган молларининг икки ярим фоизини Бухоро амирлигига тўлашлари шарт эди. Бироқ кейинчалик Николай II даврида бу шартларга амал қилмай, Россия амалдорлари, ҳарбийлари Бухорода оқ подшонинг Туркистондаги вакили сифатида иш кўра бошладилар. Айни пайтда улар Бухоронинг чет эллар билан ва, айниқса, Ҳиндистон, Хитой, Афғонистон билан бўладиган савдо йўлини кесиб қўйдилар.

Бухоро инқилоби даврида амирни тахтдан қувишда большевиклар томонида бўлган Файзулла Хўжаевнинг яқин дўсти, маърифатпарвар сиймо, давлат ва жамоат арбоби Қори Йўлдош Пўлатов М. Фрунзе аскарларининг Бухорони ишғол қилиш воқеасини шундай ҳикоя қилган: «Биз, ёш бухороликлар, 1920 йил август ойининг охирларида Бухоро шахрига ярим кечада кириб бордик. Қизиғи шундаки, то амир саройига, Аркка борганимизда ҳам одам зоти кўринмади. Билдикки, амир қочиб улгурган. Арк ичидаги хоналарнинг бирида ёниқ чироқ ёнида бир киши ўтирарди. Файзулла Хўжа уни таниди: у амирнинг жияни, амакисининг ўғли эди. У ўзини амир хазинабони деб таништирди. Айтишига қараганда, амир билан кетишга рози бўлмабди: «Мен хазина ва китобларни асрайман», — дебди. Эртаси куни Файзулла мени чақириб, Фрунзе билан амир хазинасини кўриб чиқишимни буюрди. Фрунзе, хазиначи ва мен бирин-кетин 5-6 хонага кириб чиқдик, уларда тахминан 15-20 қопча тилла танга ҳамда катта ҳажмда шаклсиз қуйма тиллалар жойлашган эди. Бошқа хоналар хотинларнинг ёқут ва ноёб тошлар билан безатилган тилла тақинчоқларн, зар тўну камдан-кам учрайдиган қорақўл теридан ишланган кийим-бошлар, шоҳона тож ва қимматбаҳо қиличлар билан лиқ тўла эди. Қиличлар орасидан дастасига бриллиант ва ёқут нақшлангани Фрунзегга жуда ёқиб қолди. У қилични уч марта тақиб кўриб, яна жойига қўйди.

Охирги хона бойлиги фақат китоблардан иборат экан. Фрунзе негадир уйдан тез чиқиб кетди. У бизнинг одамларга ишонмай, хазинани кўриқлаш учун ўз соқчиларини қўйди. Ўша куни кўчадан икки аскарнинг ўлиги топилди. Уларни большевиклар атайлаб ўлдирган эдилар. Бу ўлдириш ҳисоби кечгача 6 кишига етди.

Куйбишев Бухорога келган кунининг эртаси амир хазиначиси отиб ўлдирилди. Биз ҳайратга тушдик. Бу воқеа Фрунзе билан Куйбишев хазинани айланиб юрганида содир бўлди. Хазиначи ўлдирилгач, хазина калити Фрунзе билан Куйбишев қўлига тегди. Шу куни Файзулла Хўжаев ички ишлар нозирлигига: «2—3 киши Арк атрофини кузатиб юрсин, шу кеча нимадир бўладигандек кўринади», — дейди. Менга эса яқин орадаги мажлисда орден таъсис этиш тўғрисида таклиф киритгин, деб буюрди. Фрунзе Бухорога келган кунидан бошлаб Арк ичида яшаётган эди. Куйбишевга ҳам яшаш учун Арк маъқул бўлди. Биз уларга хизмат учун одам бермоқчи эдик, негадир рад қилишди. Ўзларига содиқ аскарлардан бирини танлаб олишди. Эртаси куни Файзулла Хўжаев ички ишлар нозири билан узоқ вақт суҳбатлашди. Кейин менинг олдимга келиб; «Кеча мен ўйлаган воқеа юз берганга ўхшайди», — деди. У одатига кўра юзма-юз гаплашди. Мен ундан: «Қандай воқеа юз бериши мумкин?», — деб сўрасам: «Кечаси Аркка «черний зона»дан бир неча бўш арава келиб, юк билан чиқиб кетибди.

Хазинани ўмаришганга ўхшайди, — деди. Шу куни биз Фрунзедан орденга ишлатиш учун тилла керак, деб хазинанинг калитини олдик. Кирсак, бир кечада хазинанинг қарийб ҳаммасини гумдон қилишибди. Қаерга, нима учун олиб кетишганини била олмадик». (И. Худоёр. Файзулланинг армони. «Халқ сўзи», 1992 йил 23 май).

Бухоро Халқ Совет Республикасининг маориф, молия нозири вазифасида ишлаган Қори Йўлдош Пўлатов ҳам Бухоро халқ нозирининг тақдирини суриштириб билишга журъат эта олмаган. Борди-ю, сўроқлаб хазина ўғриларни аниқлаган тақдирда ҳам маҳаллий ҳукумат раҳбарларининг қўлидан ҳеч нарса келмаслиги ўз ўзидан аён эди. Амир ўрнига Фрунзе, Куйбишевга ўхшаган келгиндилар хўжайинлик қилишаётганди.

Маълумки, шу воқеалардан 60 йилдан кўпроқ вақт ўтиб, бойлик учун, халқимизнинг бор-йўқ топганини супуриб-сидириб олиб кетиш учун уни очикчасига масҳаралаб, таҳқирлаш, ҳақоратлаш яна бир бор такрорланди. 80-йилларда «Пахта иши», «Ўзбеклар иши» баҳонасида Марказ, КПСС малайлари, изкувар шайтонлари бўлмиш Гдлян ва Иванов бошчилигидаги террорчи жиноий-қидирув ходимлари олиб борган «қонуний» порахўрлик, мафия дастидан қанчадан-қанча истеъдодли раҳбар кадрларимиз ва пахта илмининг захматкашлари жабр кўрди. Улар меҳнатсевар, меҳмондўст, саҳийқалб ўзбек халқини текинхўрлик, алдамчилик, дангасалиқда айблаб, бутун жумҳуриятимизни қоралаб, унинг устига мағзава ағдаришди. Бироқ аслида эса, Гдлян ва Ивановларнинг тан олишларича, айб мошда эмас, тошда — порахўрликнинг боши Марказга, Кремлга бориб тақаларди. Марказдаги юҳо аждаҳолар нафсини қондириш учун Ўрта Осиё республикалари, жумладан, Ўзбекистон топганини уларга ташиб, марказга муте бўлиб яшаши керак эди. Узоқ йиллар шундай давом этди. Хўш, порахўрлик, ғаламислик ва ўша марказ билан муносабатларимиздаги бошбошдоқликнинг асл илдизи қаердан бошланган ўзи? Яна тарихга мурожаат қилишга тўғри келади. Россия оқ подшо империяси ва қизил империя даврида (1852—1991 йил) Туркистонни босиб олган чор ҳарбийлари, чиновниклари бу ердаги хонликлар бойлигини ва меҳнаткаш халқ мулкани талашдан ташқари Ўрта Осиё бойлари, амалдорларига ва меҳнаткаш халққа оғир солиқлар солдилар, улардан катта-катта совға-саломлар, поралар олиб турдилар. Масалан, Николай II тахтга ўтириши муносабати билан 1883 йилда Ўрта Осиёдаги уч хонлик амалдорлари катта совға-саломлар билан Россия подшоси ҳузурида бўлиб қайтган эдилар

Рус ёзувчиси В. Н. Гоголь ўз асарларида, жумладан, «Ревизор» номли асарида порахўрлик Россияда кенг авж олганлигини тарихий типик шахслар тимсоли орқали тасвирлаб берган.

Бир гал хорижда машҳур рус тарихчиси ва олими Карамзиндан:

— Россияда аҳвол қалай?, — деб сўраганда, у қисқа қилиб:

— Россияни ўғирламоқдалар («воруют»), — деб жавоб берган экан. Ҳозирда эса фақат Россиядагина эмас, бутун собиқ СССР ҳудудида жиноятчилик, безорилик ва ўғрилик, мафия Карамзин замонасидан бир неча юз баравар ошганлиги оддий ҳақиқат булиб қолди. Ажабланарли жойи шундаки, биз ёмонлаб келган Бухоро амирлиги ҳудудида яшаган 3 миллиондан зиёд аҳолидан фақат ўн, ўн беш киши ўғриликда айбланиб, зиндонга ташланарди. Ўғри, муттаҳам камлиги, дёярли йўқлигидан инқилобга қадар Ўрта Осиё ва Қозоғистонда қулф ишлатилмас эди. Ёзувчи Абдулла Қаҳҳор ёзганидек, рус босқини бизга қулф билан ароқни олиб келди. Оқибатда ўғрилик авжига чиқди, динимиз, урф-одатларимиз ва барча кадриятларимиз поймол қилинди. Шундай экан, Россиядаги баъзи сиёсий доиралар «аввал ўзингга боқ, сўнг ноғора қоқ» қабилда иш тутиш ўрнига бошқа республикалар халқларини ҳамон айбсиз айблаб келмоқдалар. Зўравонлик, адолатсизлик ҳукм сурган мустабид тузум фақат туркистонликларнигина эмас, балки бутун Россия ўлкасини ҳам иқтисодий, сиёсий ҳалокат ёқасига олиб келиб қўйди.

Октябрь тунтаришидан кейин, 20—50-йиллардаги сталинча қирғинбарот даврида Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикаларида ҳам минг-минглаб бегуноҳ одамлар қурбон бўлди.

Хуллас, XIX асрнинг иккинчи ярмида ҳарбий куч билан босиб олингандан кейин Ўрта Осиё ва Қозоғистон, яъни Туркистон Россиянинг 150 йиллик мустамлака юртига айланиб қолди. «Оқ империя» (1721 — 1917) ва В. И. Ленин бошлиқ «қизил империя» (1917—1991) ўз мустамлакаси меҳнаткашларини ҳар жиҳатдан эзиб, халқнинг моддий за маънавий бойлигини марказга ташишдан толмади. Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, қарийб бир ярим аср давомида чор Россияси ва кейинги 74 йиллик Совет империяси замонида Ўрта Осиё ва Қозоғистон ўлкасида бегуноҳ қурбон бўлганлар тақдири ва Россияга ташиб кетилган беҳисоб Хазина бойликларининг ҳисоб-китоби масаласи ҳамон очиқ қолмоқда. Бу масалани ҳал этиш, чамаси, ҳушёр, довюрак, идрокли, ақли расо, истеъдодли ёшларимиз — келажак авлодлар зиммасига тушади. Улар эски тутқунлик замонларига қайтишга ҳам ҳеч қачон йўл қўймасликларига иймонимиз комил.

ИСТИЛО

(уни амалга оширганлар аҳли дониш наздида)

Минг икки юз саксон бирида ўрус келгай.

Туркистонни атрофини қамсаб олгай.

Султон Орифин Ҳожи Аҳмад Яссавий.

(Ҳазрат Яссавийнинг салкам саккиз юз йил аввал айтган башоратлари тўғри чиқди. Россия империяси Туркистонни 1281 ҳижрий, мелодий 1864-йилда забт этди.**М.Ҳ.**)

Гафлатда ётган халқни уйғотиш учун унинг тарихини уйғотмоқ керак.

Августин, илоҳиятчи.

Ҳеч бир миллат бошқа миллатларни эзишда давом этиб, ўзи озод бўлолмайди.

К. Маркс, Ф. Энгельс.

Туркистон мустамлакачиликнинг энг ёрқин намунасидир...

Золим капиталистлар Россияда бошқа халқларга жаллодлик ролини ўйнаган эски, қонли ва ифлос ўтмишни битиришимиз лозим. Биз бу ўтмишни тилка-тилка қилиб ташлаймиз.

Чор монархияси миллатларнинг эркин ва тенг ҳуқуқли бўлишига йўл қўймайди ва бундан ташқари Европада ва шунингдек Осиёда ваҳшийлик, йиртқичлик ва реакциянинг асосий таянчидир.

В. И. Ленин.

Чор Россияси ҳукуматини рус халқидан ажрата билмаган киши ёмон сиёсатдондир.

А. И. Герцен, ёзувчи.

Ўрта Осиё —рус тожидаги энг қимматбаҳо дур.

Вишнегородский, Россия империяси молия нозири.

Россиянинг келажаги Ўрта Осиёдан.

А. Горчаков, Россия ташқи ишлар нозири.

Тарих—ҳақиқат чироғи.

Цицерон.

Шарқ билан алоқада Қозоғистон тасарруфи калит ва дарвоза ҳисобланади. Шунинг учун миллионлаб пул сарфланса ҳам Қозоғистонни бўйсундириш ёки, ҳеч бўлмаса, у ерда Россия таъсирини ўтказиш зарур.

Петр I, Россия императори.

Руслар бу ерларга (Ўрта Осиёга)² бир-икки кунга эмас, абадулабад келган. Энди орқага қайтиш йўқ!

В. Перовский, Оренбург генерал-губернатори.

Биз қаерни босиб олган бўлсак, ўша ерда орқамиздан буруқсиб қора тутун кўтарилар эди...

Дорга осилган одамлар типирчилаб турганларида расмларини чизганман. Бир муллаваччани минорадан улоқтириб юбордим.

² Ушбу бўлимдаги барча изоҳлар ва таъкидлар муаллифники.

В. Верешчагин, Туркистон босқинида қатнашган рус рассоми ва зобити.

Нақл этишларича, подшо Петр I ўлими олдидан икки нарсани амалга ошира олмаганлиги учун армон билан кетаётганини айтган: Прут яқинида 1711 йилдаги жангда Туркиядан енгилганлиги ва Бекович-Черкасскийнинг 1717 йилдаги Хивага ҳарбий юриши тор-мор этилганлиги учун қасос ололмаганлигига қаттиқ афсус чеккан.

А. С. Пушкин, шоир.

Европага биз қашшоқ қариндош ва қул бўлиб келдик. Европа йўлларида шапкамизни тутиб тургандан кўра, ўзимизни Шарққа урганимиз афзал...

Россия ўзи учун Осиёни очса, икки юз йиллик танбаллик ва маҳмаданагарчиликдан қутулади. Агар Европада бизни татар деб билган бўлсалар, Осиёда бизни европалик деб танишади. Осиёни маданийлаштиришга киришсак, охир-оқибатда бу бизнинг руҳимизни кўтаради ва биз ўзимизнинг ким эканлигимизни англаб оламиз...

Биз ўзимиз ўз еримизда илмлар соҳасида чаласаводмиз. Осиёга кириб борсак, биз у ерларда арбоблар саналамиз, бизда мустақил иш юритиш руҳи уйғонади, биз уддабурон халқ бўлиб қоламиз. Европада дум бўлгандан кўра, Осиёга бош бўлган афзал...

Ф. Достоевский, ёзувчи.

Эрталаб отам Туркистон урушидан қайтган бир юнкер билан гурунглашиб, унинг ароқ ичиш-ичмаслигини сўраб қолди. У «аҳён-аҳёнда ичиб тураман», деб жавоб берди. «Нима учун ичасан?»—деб сўради отам. «Мана, масалан, генерал Скобелев бутун аҳолини (Кўктепа қалъасида) кириб ташлаш керак бўлиб қолганда аскарлар бундай килишдан бош тортдилар, қирғинни амалга ошириш учун аскарларни ичкизиб, маст қилишлари зарур бўлди», — деб жавоб қилди юнкер.

Дадам бир неча кунгача буни унутолмай, ҳаммага ҳикоя қилиб юрди.

Татьяна Сухотина — Толстая (Л. Н. Толстойнинг қизи, «Эсдаликлар»идан).

Ўлкани (1860-70-йилларда Ўрта Осиё ва Қозоғистонни) руслар эгаллагандан кейин аҳолининг аҳволи кундан-кунга ёмонлашиб ва оғирлашиб борди. Аҳолидан биз кўп нарсани талаб этмоқдамиз. Улардан солиқ йиғишда эса биз тобора юксакликка кўтарилмоқдамиз, лекин халққа нима қилдик? Тошкентда ва турли комиссияларда айтилган сўзлардан бошқа халқ хўжалиги учун биз ҳеч нарса қилмадик.

Ч. Раевский, чор Россияси амалдори.

Биз энг аввало Ёйиқ дарёси орқасидан кўчиб келган казаклар (қозоқлар)ни муқимлаштиришимиз за қора-қирғизлар (қирғизлар)нинг турли элатларини ўзимиз томонга оғдириб, сўнгра уларда кўқонликларга қарши душманлик ҳислари уйғонишини қўллаб-қувватлаб туришимиз керак.

Г. Госфару, Сибирь корпуси қумондони (1858 йил 12 октябрда император Александр II га йўллаган расмий таклифларидан).

Қўзғолончилар (Дукчи Эшон бошлиқ 1898 йилдаги қўзғолон) бизнинг уйқуда ётган 22 солдатимизни ўлдирганликлари учун бунинг хунига исёнчилардан 22000 кишига ўлим жазоси берилиб, 300 киши Сибирь сурғунига ҳукм этилди. Қўзғолончилар раҳбари Дукчи Эшон яшаган жой. — Мингтепа теп-текис қилиниб, у ерга 200 оилали рус қишлоғи қурилди...

Ислон ўз қиёфасида нуфузли бир кучдирки, у билан биз, руслар, узоқ даврларгача, муқаррар равишда ҳисоблашишга мажбурмиз..."

Буюк олампапоҳ, Сиз бошқараётган ҳозирги буғ ва электр асрида ҳамма миллий нифоқларни текислайдиган, ўзаро низолардан кучланган умумий тинчлик ғояси ва бунга қандай қилиб бўлса ҳам интилиш чуқур мулоҳазали иш бўлур эди.

С. М. Духовский, Туркистон генерал-губернатори (Император Николай II га юборган

ахборотномасидан).

Россия империяси Хива хонлигини босиб олиш учун Туркистон ҳарбий округига 2873000 сўм. Оренбург ҳарбий округига 200000 сўм, бошқа харажатлар учун шахсан генерал-губернатор Фон Кауфман ихтиёрига 400000 сўм пул ажратган эди.

М. Трентьев, рус ҳарбий тарихчиси.

Шомил барча руслар ҳукмронлигига қарши курашаётган паҳлавондир.

Александр Дюма, ёзувчи.

Кимки ўзгалар юртига қилич яланғочлаб келса, билингки, ўша қилич зарбидан унинг ўзи маҳв этилмай.

Александр Невский, рус саркардаси.

Бир минг сарт бир рус солдати этигининг пошнасига арзимаёди.

Иванов, Фарғона генерал-губернатори.

Генерал-губернатор Густав Госфортга Чўқан Валихоновни қирғиз (аслида қозоқ) кийимида савдо карвони билан Қашғарга юборишга маслаҳат бердим...

Ғарбий Сибирь губернатори қўмондони Густав Госфорт тажрибали ва жасур қўмондон сифатида Туркистон хонликлари билан ҳарбий тўқнашувдан сира ҳам қўрқмасди.

Аммо генерал Петербург ҳокимияти олдида ўз мансабидан ажралиб қолишидан жуда қўрқарди.

П. П. Семенов-Тяньшанский, сайёҳ ва олим.

Туркистон ўлкаси Россияга фойда келтириши мумкин бўлибгина қолмай, балки шундай қилишга мажбурдир. Бу фойдалар Россиянинг ўлкани истило қилиш давридаги ҳамда қурилиш ишларига кетган харажатларни қоплаши керак.

Россия империяси ҳарбий вазирлигининг 1906 йил март ойида граф Вите жаноблари номига йўллаган мактубидан.

Бухоро, Хива, Қарши бозорларига назар ташлаб, рус савдоси кучли ривож топаётганига ишонч ҳосил қилиш мумкин ва шуни муболағасиз айтиш мумкинки, бутун Ўрта Осиёда муайян бир рус буюми учрамайдиган бирорта хонадон, бирорта дўкон йўқ.

Ҳ. Вамбери, машҳур сайёҳ ва тарихчи.

Осиёликлар Россияга олиб келаётган турли навли тўқима матоларни иккала хориждаги оддий ҳалойиқ жуда ҳуш кўриб ишлатарди, чунки улар кийишга юмшоқ ва чидамли, шунинг учун давлатдаги армия учун жуда кўп ҳолларда зарур бўлган кано мато ўрнини босарди.

Қўқонда ва бутун Қўқон давлатида пахта экини ва ипак қурти боқиш учун тут дарахти тўлиб ётибди: ҳаммаёқда пахта экилган далалар кўзга ташланади, ундан қўқонликлар мато тайёрлаб, бухороликлар билан рустоварларига — темир, қундуз, сандал, тўтиё, канцеляр уруғи, денгиз мушуги, пўлат, мовут ва ҳоказоларга айирбошлайдилар.

Филиппин Назаров («Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии» китобидан).

Рус қўшини 8000 кишидан иборат бўлиб, 70 дан ортиқ замбаракка эга эди. йигирма кунлик қамалдан кейин 1881 йилнинг 12 (24) январида Кўктепа қалъаси ҳужум билан ишғол этилди. Сўнг талон-торож қилиш учун аскарлар ихтиёрига тўрт кун ташлаб қўйилди. Қалъани қамал қилиш ва забт этиш чоғида 600—800 киши ҳалок бўлди. Ўрта Осиёдаги бошқа жангларга қиёсласак, руслар катта қурбонлар эвазига ғалаба қозонганини кўрамиз, ўлган ва ярадорларни бирга ҳисоблаганда, улар 1000 дан ортиқ одамни йўқотди.

В. В. Бартольд, шарқшунос олим.

Кўктепа жангида жон бераётган бир мулланинг: «8000 бегуноҳ одамни ўлдирганинг учун виждон азобига қолмайсанми?» — деб берган саволига генерал Скобелев юзсизлик билан: «Йўқ! Талофат 80000 га етмаганига ачинаман!»—деб виждонсизларча жавоб берган.

Миллатни йўқ қилиш учун уни қириш шарт эмас, унинг маданиятини, санъатини, тнлини йўқ қилсанг бас, тез орада ўзи адои тамом бўлади...

Тўкилган ҳар томчи рус қони учун душман (ўрта осиеликлар) қонини дарёдек оқизаман..

Дунё славянларники, славянлар эса Россияники...

Очиғи мен урушни яхши кўраман. Ҳар бир миллат ўз худудини табиий чегараларгача кенгайтириш ҳуқуқига эга ва бу қонунийдир.

Биз, славянлар, албатта Босфор ва Дарданеллни эгаллашимиз зарур, акс ҳолда ҳар қандай тарихий аҳамиятимизни йўқотамиз. Агар қўлимиз бу бўғозларгача етмаса, ерларимиз қанчалик чексизлигига қарамай, биз ҳалок бўламиз.

Мен шуни кўриб, ҳис қилиб турибман ва башорат қилиб айтаманки, славянлар бир куни Германияни ейди. Немисларга асло тоқат қила олмайман...

М. Д. Скобелев, Фарғона генерал-губернатори.

Тарихий обидалар, осори-атиқалар қанчалик тез вайрон бўлса, Россия давлатчилиги учун шунча яхши.

А. В. Самсонов, Туркистон генерал-губернатори.

Умуман Бухоронинг давлат хўжалити талончилик билан иш юритмоқда ва бунинг оқибатлари ҳалокатдидир. Афсуски, бизнинг ҳукуматимиз бу ҳолатга кераклича эътибор бермаяпти. Охир-оқибатда (сўнг эътибор берилганда) кеч бўлади ва ҳозирги бой давлат ўрнига рус давлати гарданига оғир, янги юк бўлувчи қашшоқ давлатга эга бўламиз. Бухорога диққатни жалб этишнинг мавриди аллақачон келди.

Д. Н. Логофет, рус тарихчиси ва амалдори.

Россиядаги мусулмон халқларга бирорта ҳадо ижтимоий-сиёсий ҳуқуқ берилмаслиги керак.

П. Ильинский, Россия маорифи намояндаси

Бу халққа (ўрта осиеликлар — туркистонликларга) иложи борича, мумкин қадар кўпроқ пахта эктириш, уларни тинимсиз ишлашга мажбур этиш керак, токи бу халқнинг бошқа нарсаларни ўйлашга, сиёсий воқеаларни англаб етишга бир зум ҳам вақти, хоҳиши қолмасин...

Амир исёнкорларидан бирортаси ҳам асир олинмасин, қулга тушганларнинг ҳаммаси, ҳаттоки ярадорлар ҳам отиб ташлансин!...

Биз хон билан эмас, балки халқ билан тўқнашдик. Уни бостириш осон бўлмади, Руслар Ўрта Осиеда бундай (Қўқондагидек) узоқ ва қаттиқ қаршилиққа дуч келмаган эдилар...

Улуғ рус подшоҳи бизга қўшни давлатларда хон ва халқ ўртасида низо чиқишига йўл қўймадлигига инончимиз комил...

Фон Кауфман, Туркистон генерал-губернатори.

Мен сизга уч марта (1870 йил январда) хат ёзиб, би-рортасига жавоб олмадим. Бунинг устнга менинг сўнг-ги элчимнн ҳам ушлаб қолгансиз. Бундай ҳаракатларга ортиқча чидаб бўлмайди. Иккитадан биттаси — ё айтганларимга кўнасиш-у, дўст бўламиз ёки айтганларимга кў-шилмайсиз-у, душман бўлиб қоламиз...

Фон Кауфман (Хива хонига ёзган хатидан).

Жаноби император ҳазрати олийлари, Сизни янги шодиёна билан қутлаётганимдан бахтлиман: Ўрта Осиенинг машҳур ва кўҳна шаҳри, мусулмончилик маркази, тарихий шухрати билан донг таратган Самарқандни бирорта ҳам ўқ отмай топширдилар. Сизнинг баҳодир ва

содиқ қўшинларингизга дарвозаларни очиб, жаноби олиларининг оёғига йиқилдилар...

Фон Кауфман (1868 йил 2 майда император Александр II га йўллаган мактубидан).

Приставларнинг ҳокимлик суришлари шу даражага етдики, улар, ҳатто масжидларга қўнғироқ осиб ҳаракатида бўлдилар. Ўзларининг тўраликларини ва ҳукмдорликларини кўрсатмоқ учун намоз вақтида масжидга итлар билан кириб келдилар...

Туркистонда ишлатилмоқда бўлган ерларнинг 55 фоизи рус келгиндиларининг қўлига ўтди. Шундай қилиб, чор ҳукумати Туркистонда ерли халқларни эзишдан бошқа ҳеч бир иш кўрсатмади. Ўзининг кетинда (орқада) қолганлиги ва фойдалана олмаганлиги сабабли, чор ҳукуматининг энг бой бўлган тоғ маъданларини ишлатишга ҳеч кимга ихтиёр бўлмади...

Турор Рисқулов, давлат, жамоат арбоби.

Россияда қонун йўқ. Унда бир устун бор, холос. Устунга эса тож кийгизиб қўйилган.

А. С. Пушкин, шоир.

Босқинчилик қаҳрамонлик бўлмайди.

Чингиз Айтматов, ёзувчи.

Тарихий ҳақиқат жоҳилни қанчалик таҳқирласа, тарихий ёлғон ҳам фозилни шунчалик таҳқирлайди.

Улжас Сулаймонов, шоир.

Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик, қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оёғимиз қопланди, еримиз босилди, молимиз таланди, шарафимиз юмурилди, қомусимиз ғасб қилинди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёғлар остига олинди — тўзимли турдик, сабр этдик. Кўча таянган ҳар буйруққа бўйсундик, бутун борлигимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадик, яшинтирдик, иймонларимизга ўраб сақладик...

Золимлар сени кимсасизми кўрдилар. Йўқ, сен кимсасиз эмассан. Мана мен бутун борлигим билан сенга кўмак қилувчи ҳозир манамен, чун кўнгил билан сенинг йўлингдан ўлурга рози... устимга инсонлар эмас, шайтонлар қўшини келса, оёғимга занжирлар эмас, жаҳаннам инсонлари сорилса, яна сен сари чопарман. Дунёнинг бутун балолари бошимга тўкилса, зулм чўпининг темир тиканлари кўзларимга кирса, яна сени қутқарарман...

Россия давлати бизнинг ўлкаларимизни келиб босди. Ортиқ биз Туркистон турклари Оврупо маданиятини ташигувчи бўлган рус миллатига йўлиққан бўлдик. Маданий руслар билан қотишиб уларнинг далолати билан Оврупонинг маданий ва ижтимоий усулларидан таъсир олмоғимиз керак эди. Шунинг ҳам айтиб ўтайликким, бундай бир таъсирни рус миллатининг авом табақасидан олмоғимиз мумкин эмас эди. Чунки бизнинг авомимиз улардан юз мартаба маданийроқ эди...

Бизнинг диний за миллий ҳиссиётларимизни ўлдирмоқ тилаги билан Остроумов каби мутаассиб пўпларнинг идорасинда газета чиқарилди, мактаб очилди, лекин ўз миллатимиз ва диёнатимизни англамоқ учун ўз тарафимиздан очилган мактаблар ва газеталар боғланди, шаръий маҳкамаларимизнинг ҳуқуқ ва салоҳиятларидан буюк бир қисми ғасб этилди. Маҳкамаларда, уйларда, йўлларда, тижорат ишларида, ҳатто вагон арабаларинда Туркистон мусофири бўлган рус ва арманидан тубанда тутилди...

Эй улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди? Ҳолинг қалайдир! Нечук кунларга қолдинг? Эй Чингизларнинг, Темурларнинг, Ўғузларнинг оилаларининг шонли болалари! Қани учикдигинг юксак ўринларинг? Қуллик чуқурларига недан тушдинг!...

Абдурауф Фитрат, адиб, олим.

Кимки ерли халққа ва унинг тилига юқоридан назар қилса, кимки мустамлакачилик феълларини изҳор этса, ундай кишини ҳукумат маҳкамаларидан раҳмсизларча ҳайдаш керак.

Л. Троцкий, партия, давлат арбоби.

Туркистон мустамлака сифатида инглиз ва француз-мустанлакаларига ўхшаш тузумда идора этилади.

«Туркестанский курьер» газетаси, 1917 йил 15 апрель.

Россияда ҳеч қандай турк-татар халқи йўқ, унда-бунда тўп-тўп қабилалар учраб қолади, уларни ҳеч бир миллатга мансуб деб булмайди.

Н. Ильминский, рус миссионери.

Султон Содиқ (чор Россияси босқинчиларига қарши курашган жасур Кенесариннинг ўғли), жасурлиқда Алимқул (Қўқон хонлигининг саркардаси)дан қолишмас экан. Султон Содиқ - даштнинг сўнги арслони.

М. Черняев, генерал.

1868 йилнинг ёзида генерал К. П. Кауфман буйруғи билан Самарқанд шаҳри тўпга тутилди. Зобитлар қуршовида зафар ўриндиғига ястаниб олган олийжаноб Константин Петрович (Кауфман) тўхтовсиз папирос тутатар ва бутунлай шафқатсиз оҳангда:

«Отиб ташлансин! Отиб ташлансин! Отиб ташлансин!», деган гапини такрорларди, холос.

В. Верещагин, расом.

Туркистон ғалласи Россия ғалласига, пахтаси эса Америка пахтасига кушандадир. Туркистон аҳолисининг аҳволи нима кечса кечсин-у, лекин Россия манфаатлари тўла сақлансин.

А. Кривошеин, чор Россияси деҳқончилик вазири.

Мамлакатда яшовчи барча халқлар подшо ҳазратларининг фарзандларидир. Аммо бу кўп сонли онлада руслар бошқаларга нисбатан катта оға бўлишлари лозим...

Кўктепа қалъаси ичига қараш даҳшатли эди. Беҳисоб ўликлар бир неча кундан бери уйилиб ётарди. Баъзи кулбалар мурдага тўлиб кетган эди...

Биз 50 йил мобайнида тубжой аҳолини тараққиётдан жиловлаб, мактаблар ва рус ҳаётдан четда тутиб келдик...

Россия қарамоғида собиқ Ўрта Осиё хонлиқларидаги ерли халқлар қирқ-эллик йил мобайнида рус найзалари ҳимоясида тинч ҳаёт кечирдилар, ривожландилар ва бойидилар. Ватан учун оғир дамларда талаб этилаётган пайтда улар Россияга мардикорлар етказиб бердилар.

А. Н. Куропаткин, Туркистон ҳарбий генерал-губернатори.

М. Черняев ашаддий шовинист эди. Унинг назарида, Қўқон хонлигида яшаган ўзбеклар, қирғизлар, қипчоқлар ва бошқа халқлар фақат тўн (чопон) кийганликлари учунгина қириб ташлашга лойиқдирлар.

З. А. Кастельская, рус ҳарбий тарихчиси.

Россияни мен бошқараётганим йўқ, 35000 амалдор бошқармоқда.

Николай I, Русия подшоси.

Биз Туркистонга маданият олиб келдик, деб ўйлаймиз. Бўйсундирилган осиеликларга тинчлик ва осойишталик бердик, деб ўзимизни овутамиз. Аммо буларда (туркистонликларда) ҳам бир олий туйғу борки, бу миллат ва унинг миллий ифтихоридир. Мусулмонлар аҳолини тушунишимиз керак. Сиёсий ўлим (миллий давлатчиликнинг йўқотилиши) оғир, миллий ўлим эса ундан ҳам оғирроқдир. Бизнинг ҳукмронлигимизда улар худди шундай аҳволга тушдилар. Бас, шундай экан, ҳукмронлигимизга қарши ғалаёнлар рўй берса, ажабланишга ўрин йўқ. Шундай миллий манфаатлар борки, улар халқ оч ёки тўқлигидан қатъи назар, бир кунмас бир

кун ўзини намоён этажак.

Н. Н. Веселовский, тарихчи.

Генерал Черняев Тошкент тарафдан хужумга ўтиб, кўп қон тўкишлардан сўнг Бухоро қўрғонлари — Жиззах, Самарқанд, Каттақўрғонни бирин-кетин эгаллай бошлади. Шундай қилиб, бутун Зарафшон водийсининг юқори қисми Россия томоидан босиб олиниб, эгалланди.

Д. А. Логофет, тарихчи ва амалдор.

1916 йили Самарқандда халқнинг зулмга қарши норозилик ҳаракати кўтарила борди, гоҳ у ер, гоҳ бу ерда ур-йиқитлар, ўлдиришлар содир бўлиб турарди, маҳаллий ҳукмдорларнинг тушунтиришлари ва огоҳлантиришлари халққа таъсир қилмади, маъмурларнинг сўзларига халқнинг мутлақо ишончи қолмади, ниҳоят, бу ҳақиқат Россия ҳукуматига қарши очикдан-очик кўзғолон тусини олди.

Н. Ликошин, Самарқанд вилояти ҳарбий губернатори.

1916 йилги Жиззах кўзғолонида қатнашган «жиноятчилар»ни қидириб топгандан кўра, уларнинг уйларига ёппасига ўт қўймоқ маъқул.

Н. М. Росс, уезд ҳокими.

Агар рус ҳукумати ўз даврида илм-фаннинг қанчадан-қанча яловбардорларини етказган шонли араб мадрасаларини мусулмон фуқаролари учун рус замонида қайта тиклаганларида эди, Ватан ва инсоният олдида буюк хизмат қилган бўларди...

Биз — туркий халқлар қадим-қадимдан Мармар денгизидан Хитой деворигача ёйилган йирик бир тарихий этнографик бирлик ўлароқ яшаб келдик, худди шундай яшамоғимиз керақдир...

Руслаштириш авжида, Идил-Волга бўйидаги татарлар орасидан бирор мансабдор у ёқда турсин, масжидга имом ҳам миссионер Н. Ильминский рухсатисиз тайинланмайди. Туркистонда Остроумов тўра, Кавказнинг ҳам ўз тўралари (руслар)дан бошқасини миллат деб ҳисобламайдилар...

Исмоилбек Ғаспирали, буюк маърифатпарвар адиб.

Чор Россиясини йўқотиш жаҳидлар тилагида бор эди. Сиёсий вазифамиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат, яширин эмасди.

Мунаввар Қори Абдурашидов.

Ҳарҳолда бу мустамлакачилар мустамлакачилик ҳаром мамлакатда тезроқ йўқ қилинишга тегиш!

Чулпон, шоир.

Россия шиддат билан ўсмоқда. Буюк Петр замонида унинг аҳолиси 15 миллион эди. Катерина тахтга чиққан йили 25 миллион бўлди. Александр I ўлган йили 58 миллионга чиқди. Ҳозир (1871 й.) эса 77 миллион бўлибди. Нуфуснинг бундай шиддат билан кўпайиши руслардаги кўп туғилиш қобилятидан эмас, аксинча, ишғол этган ўлкаларидаги аҳолини тезкорликда руслаштира олишлари билан изоҳланади. Бундан ўттиз (1851) йил бурунги Бутлинг Катрин ва Регулининг илмий экспедициялари натижалари шуни кўрсатдики, Лена ҳавзасида ёқутлар, Ғарбий Уралда вогул (манси қабиласининг эски номи) ва вотяклар (ҳозирги удмуртлар) сон жиҳатидан ҳозиргидан беш мартаба кўп эдилар, қисқа бир вақт ичида руслаштирилдилар. Руслар ишғол қилган турк қавмларининг бошига ҳам ёқут ва вогулларнинг куни тушади.

Ҳерман Вамбери.

Скобелев Ионовни зуғумга олгач, у қўл остидаги солдатларни ҳужумга бошлаб, эмизикли болаларни ҳам чопиб ташлади.

В. Наливкин, рус зобити.

Тошкент шаҳар фуқаролари ва қариялари ибодату намоздан кўра (мудофаачиларига) қўлдан келганча ёрдам бериш афзалроқ ва савоб, деб аскарларга, ғозийларга сув, озиқ-овқат ташиб турдилар...

Қўқон хони лашкарбошиси Алимқул Тошкент аҳли фуқароларининг кўрсатган ғайрат-шижоат ва қаҳрамонликларини ва хурсандчилигини изҳор қилиб, бир томчи қон қолгунча душманга қарши курашишга даъват этди.

Муҳаммад Солиҳ Тошкандий, тарихчи.

Хонлик халқи урушни давом эттиришни талаб этаётган бир пайтда кофирларга товон— контрибуция тўлашдан кўра бир томчи қон қолгунча курашиш афзалроқдир.

Усмонбек, Қўқон хони лашкарбошиси.

Дариғо, ушбу Чимкентни руслар хўп хароб қилди,

Ёмону яхшини қўймай қириб, сўйиб адо қилди.

Мусулмонлар кучи етмай, ўрусларга сўзи ўтмай,

Ўруслар ўнг-сўл қириб, охири замон қилди.

Ҳусайн Шайх Камина, шоир.

Колония (мустамлака) қондаси бирла бизни идора этурларки, бунга ўз ихтилофимиз сабаб бўлур. Бошқа халқлар ҳар дақиқа тараққий этмоқдадур. Такрор арз қилурмизки, ёш ва катталар бир бўлиб ишламоқ керак. Вале бизга на ҳуррият қолур, на-да мухторият берилур...

Халқимизнинг ҳозирги ихтилофи мени дилхун этур, маънос этур.

Маҳмудхужа Бехбудий, адиб.

Россия томонидан Туркистоннинг забт этилганлиги бу аҳволга тузукроқ ўзгариш киритмади. Чор Россияси ҳозирги Туркистонни забт этиб, Бухоро ва Хива хонликларини ўзига мустамлака қилиб олди.

Файзулла Хўжаев, давлат ва жамоат арбоби.

Русларнинг Ўрта Осиёдаги ҳужумкор ҳаракати харитасига қарасангиз, бу мамлакатнинг камал қилинмоқчи бўлган қалъага қарши унинг атрофига қўшни тўплашдан иборат ҳарбий операцияга ўхшаганлигига ҳайратда қоласиз. Бундай қўшин тўплаш бундан йигирма йил муқаддам (1848 йилда) Каспий денгизидан Оренбург ва Сибирь даштлари орқали Иртишга томон ташкил қилинган эди. Бу кузатиш линияси эди. Иккинчиси-намойиш линияси. Иккинчи намойиш линияси Каспий денгизидан бошланиб, Красноводск орқали Оксусга, Хиванинг жанубига ва Оксус оқими бўйлаб Помир ясси тоғларига қадар боради. Ниҳоят, учинчи линия Астеро шаҳридан бошланиб Эрон чегарасигача, ундан Ҳиротга ва бу ердан Оксусгача чўзилади. Эҳтимол, Қандаҳор орқали ўтиб Кобул (Афғонистон) томон боради.. Ана шунда Марвнинг ишғол қилиниши муқаррар бўлиб қолади. Бу операция туфайли Россия Ҳиндистон калитини қўлга олади.

Генри Роулисон, машҳур инглиз жуғрофи, сайёҳи (1968 йил июлда Англия ҳукуматида йўллаган мактубидан).

Туркистон халқларида рус ҳокимиятига қарши қўзғолон кўтариш бефойда ва ҳалокатли деган тушунча чуқур илдиз отган.

Гирс, чор ҳукуматининг махфий маслаҳатчиси (Туркистоннинг 1880—1884 йиллардаги ҳаёти тўғрисида берган маълумотномасидан).

Бу ваҳшиёна юриш (1873 йили генерал Веревкиннинг Хива хонлигидаги Қўнғирот, Хўжайли, Манғит, Гурлан ерларини вайрон қилиши) оқибатида на инсонлар ва на уй ҳайвонлари қолди...

Қозоқ (казак) отлиқлари кўзга кўринганни отиб, қариялар, боболарни, аёлу атволни қилич билан чопиб (генерал Фон Кауфман, Головачевларнинг 1873 йилда Хивани қирғин қилиши), сут эмадурғон ўғлонларни найза билан санчиб ўтга отар эдилар. Ондан ўтиб, яна бир ёвмут жамоаларини қатл этдилар. Йигирмадан ортиқ хотунлар ўғлонларини кучоқларига олиб қўлга кириб, сўз ичида, экинларнинг ораларида пинҳон бўлиб туриб эдилар. Русия аскарлари аларни кўриб милтиқ ўқи билан отуб қатл этдилар...

1881 йил 1-12 январда генерал М. Д. Скобелев Туркманларнинг Кўктепа қалъасида қирғин уруши олиб борди. 12 январь куни сўнгги мудофаатчилар тигдан ўтказилди. Ярадорлар ҳам найзага тортилди. Қирғин охирида фақат 5 минг хотин-қиз омон қолдирилиб, улар ғолиб аскарлар ихтиёрига берилди. Номуси оёқ ости қилинган бу аёллар Эрон феодалларига сотиб юборилди. Кўктепадаги қирғинбарот урушини рус генераллари мақтаниб, «Иккинчи Бородино» жанги деб атайдилар.

Муҳаммад Юсуф Баёний, тарихчи, шоир.

Илгари Туркистонда, эски одатга кўра, аскарликка рағбат ва ҳавас бўлар эди. Ҳозир аскарликдан озод этилганликлари сабабли туркистонликларнинг шижоатлари аста-секин сўниб, бўшашиб кетди... Россия Осиёда ғоят узоқни кўзловчи сиёсат кетидан қувувчи ва бу кенг қамровли ҳаракатларда ҳеч қандай чек-чегараси бўлмаган, ҳирс ва иштаҳаси кун сайин ошиб борувчи империалистик давлатдир. Рус миллати ҳам буюк давлатчиликка ниҳоятда боғланган, хусусий мулкка қараб қолмай, ҳукумат кўрсатган ҳар қандай жойга, ҳар қандай ўлкага бориб жойлашишга жомадони тайёр, ҳаракатчан, ғайрат қилади. Рус миллати бу ҳаракатчанлик ва ғайратни алоҳида бир уддабуронлик деб билади.

Аҳмад Закий Валидий, йирик давлат арбоби, олим, Туркистонда миллий-озодлик ҳаракати раҳбарлари ва ташкилотчиларидан.

Кўп жиҳатдан айб (Тошкентда 1892 йилнинг баҳорида вабога қарши кўтарилган халқ кўзғолони учун) ўзимизда, албатта, уларнинг («сарт»ларнинг) феъл-атворини, қонун-қоидаларини ўрганганимиз йўқ ва ҳали ҳам ўрганмаяпмиз. Бунда айб фақат вабонинг ўзидагина эмас, бу сабр косаси тўлган халқнинг ғазабини тошириб юборган сўнгги томчидир. Халқ норозилиги аллақачондан бери кучайиб, йиғилиб келмоқда эди. Кейин эса бошқа норозиликлар қўшилиши билан бирданига кўзғолон бошланиб кетди.

Н. П. Остроумов, чор Россиясининг миссионер амалдори (1892 йил 29 июнда амалдор дўстларига юборган мактубидан).

Туркистон генерал-губернатори А. В. Сомсонов Россия императорига Туркистон мусулмонларининг онги ўсиб, ўлкада инқилобий тўнтариш яшашга бўлган ҳаракати ҳақида шуларни хабар қилади: мустамлака маъмурияти идоралари Фарғона вилоятида «идора тартибларига ва жамоат осойишталигига қарши кураш» сифатида 1911 йилда 833 та, 1913 йилда 220 та «жиноий иш» қайд этилган. Сирдарё вилоятида эса шундай «айблар» билан 1911 йилда 3487 киши, 1913 йилда 5394 киши жавобгарликка тортилган.

Ҳ. Бобобеков, тарих фанлари доктори.

«Туркистон— руслар учун» шиори остидаги ислохотни амалга оширишга ғайрат билан киришилди. Империяга қўшиб олинган бу ҳудуд империя билан чамбарчас боғланган мустамлака сифатида қаралиши лозим.

Бу жой (Марказий Осиё ўлкалари) Оврупо Россияси мануфактура саноати эҳтиёж сезаётган маҳсулотларни етиштиришга қодирдир.

Қисман кўчманчи чорвадор ва қисман ўтроқ, асосан деҳқон аҳоли яшайдиган бу мустамлакада мануфактура саноати жуда заиф ривожланган, шунинг учун ҳам у табиий равишда Оврупо Россияси мануфактура маҳсулотлари чаққон сотиладиган бозорга айланади.

М. Бродовский, Россия империясининг маҳаллий савдогар амалдори.

Туркистон ўлкаси учун қўйилган «миссионер», шовинист Остроумовнинг таклифига кўра, Туркистон мусулмонларига жума намозларида (хутбаларида) оқ пошшо номини қўшиб ўқишликка кўрсатма берилди. Мустамлака мусулмонлар таҳқирланиб, рус амалдорларига таъзим бажо келтиришга мажбур эдилар, масжидларда ит етаклаб юриш одатини мустамлакачилар тарк этмадилар.

Мустафо Чуқаев, Қўқон мухториятининг раиси.

Худонинг иродаси билан мана 12 йилдирки, ярамас руслар мусулмон шаҳарларини эгаллаб олди. Тошкент, Ўратепа, Самарқандда динимиз шуъласини ўчириб, эътиқодимизга путур етказдилар. Шу сабабли ҳам биз, барча мусулмон халқлари, ўз хонимиз (Худоёрхон)дан муқаддас уруш бошлашни сўраймиз, Лекин у (Худоёрхон) ҳақ йўл қолиб, ноҳақ йўлдан кетмоқда. Хон руслар билан тил бириктирган кўринади, Кўплаб совғалар жўнатган ва рус подшосидан «муқаддас хон» деган ёрлиқ ҳам олган. Шу сабабли бизнинг илтимос ва маслаҳатларимизга қулоқ солмаяпти. У ўз юзини мусулмонлардан тескари ўғирди ва биздан йироқлашди. Шундан сўнг биз барча руҳонийлар йиғилишиб, ноқонуний ишларининг барчасини бирлаштириб йўқ қилишга келишдик... Абдурахмон офтобачи рус босқинчиларига қарши 1898 йил 17-18 май кунларида Андижонда бўлган халқ кўзғолонида бошчилик қилган мингтепалик (ҳозирги Марҳамат тумани) Эшон (Дукчи Эшон) Муҳаммадали Халиф истибдодга қарши халқ кўзғолонини шундай ифодалайди:

1). Руслар ўлкани (Ўрта Осиё за Қозоғистонни) босиб олгач, уларнинг маҳаллий халқ мулкига кўз олайтириши кучайди.

2). Шариат кўрсатмаларидан йироқлашилди.

3). Рус ҳокимлари дастлаб халқ билан юмшоқ муомалада бўлган бўлсалар-да, ибодатни тақиқлаб қўйди.

4). Закот бекор қилинди.

5). Халқ вақф қонунларидан маҳрум этилди.

Муҳаммадали (Дукчи Эшон) халифа ёдномасидан.

Олмониянинг «Бишоф» фирмаси 1903 йилда Туркистондан пахта сотиб олиш учун Туркистон ўлкасидаги Давлат мулклари ва ер бошқармаси ҳузуридаги қишлоқ хўжалиги солиқ ишлари амалдори — чиновник Понятовскийга мурожаат этди. Ўрта Осиё пахтасига «хўжайин» ҳисобланган рус агрономи Понятовский олмонларга шундай жавоб қайтарган: «Бизнинг толамизни Олмонияга сотиш мақсадга мувофиқ эмас. Бунинг сабаблари: биринчидан, бизнинг толамиз ҳали ўз фабрикамизга ҳам етишмайди, иккинчидан, бизнинг пахтачилигимиз катта йўқотишлар эвазига қўлга киритилди. Энди у аввало рус саноатини бойитиши керак, хорижни эмас. Учунчидан, анни пайтда Россия ўз толасига хом ашё сифатида жуда катта эҳтиёж сезмоқда.

«Дело управления земледелия и государственных имуществ в Туркестанском крае» (1903 й.) тўпламидан.

Бўлғуси кўчманчи посёлкалар (Россиядан Ўрта Осиёга кўчирилган рус посёлкалари) қашшоқ эмас, балки бой ва фаровон бўлмоғи керак.

Кривошеин, ер ишлари ва ер қурилиши бош бошқармаси бошлиғи.

1906 йилда ўлканинг (Ўрта Осиёнинг) беш вилоятида мавжуд 136 посёлка 451 минг таноб ерга эга бўлди.

Ҳар бир хўжалик томорқаси 34,4 танобдан эди.

«Дело Канцелярии Туркестанского генерал-губернатора» (1907 й., 52-сон) тўпламидан.

Ўзи томонидан тобе қилинган сарт (ўзбек)нинг хўжалигида батрак бўлиб ишлаши рус

кишиси шаънига ярашмайди. Бу айни пайтда ўлкадаги тубжой аҳолида русларга нисбатан бошқача муносабат шаклланишига олиб келади. Русларнинг сартлар қўлида ишлаши қоида даражасига кўтарнлишига давлат йўл қўймаслиги керак.

«Вопроси колонизации» журнали, 1913, 13-сон.

Сарт ўз ерида, ўз оиласи билан ишлаганида сўзсиз меҳнаткаш бўлади, виждонан ишлайди. Бу ҳолат сарт рус қўлида ишлаётганида бошқача намоён бўлади. Чунки у бу пайтда ўзининг виждонан ишлаши кераклигини ҳис қилмайди. Мен Н. Н. Андреев хутори (қишлоғи)да бунини ўз кўзим билан кўрдим. Сарт бу ерда кузатувчи турганлигига қарамай, макр-ҳийла йўлига ўтиб олди... У жуда секин қимирлар ва бунга эса жазирама иссиқни баҳона қилиб кўрсатарди. Ҳақиқатда европаликлар (руслар) бу қадар иссиққа дош беролмасдилар.

Н.Н.Александров,

Фарғонадаги Андреев хуторининг хўжайини.

Туркистоннинг ортиқча ҳар бир пуд ғалласи — бу рус ва Сибирь ғалласининг рақибидир. Туркистоннинг ортиқча ҳар бир пуд пахтаси — бу Америка пахтасининг рақибидир. Шунинг учун гарчи қиммат бўлса-да, яхшиси, ўлкага ғалла келтириш керак. Ўзлаштирилган янги ерларга эса пахта экиш лозим.

«Вопросы колонизации» журнали, 1913, 12-сон.

«Курашмоқ учун ўрганмоқ керак»

Россия империясининг йирик ҳарбий мутахассиси, машҳур тарихчи, 1830—1840 йилларда Хивани забт этиш учун юборилган ҳарбий экспедиция қатнашчиси генерал-лейтенант Михаил Игнатович Иванин (1801 —1874) русларнинг Шарққа дастлабки юришларидаги муваффақиятсизликлари сабабини бу ўлкалардаги халқларнинг буюк саркардалари ҳарбий маҳоратини, усул ва услубларини ўрганмасдан ишга киришилганликда кўради. Шу боисдан у энг аввало Чингизхон ва Амир Темурнинг ҳарбий стратегияси ва тактикасини, кўзланган мақсадга эришиш йўллари пухта ўзлаштиришни тавсия қилиб ҳамда Россия ҳукумати бу борада амалга ошириши зарур бўлган ва амалга оширган ишларни ёритиб, китоблар (Два полководца: Чингисхан и Мир Темур. С-Петербург, 1874; Записки о государственных и общественно-экономических нуждах Туркистанского края. С-Петербург, 1906) ёзди. Бу китоблар ўқувчида турли фикр-мулоҳазалар ва хулосалар уйғотади. Қуйида улардан айрим парчалар келтирилади.

* * *

Бизнинг 1839—1840 йиллардаги Хивага қилган муваффақиятсиз (омадсиз) юришимиздан сўнг мен мўғул-татар ва Ўрта Осиё халқларининг Чингизхон ва Амир Темур давридаги ҳарбий санъатини ўрганишга киришдим. Уларнинг тузумлари ва асосий юришлари ҳақидаги қисқача баёнимданоқ мўғул-татарлар қўлга киритган улкан ютуқлар фақатгина қўшиннинг кўплиги ва жангчиларнинг ботирлигига асосланган эди, деган биздаги нотўғри тушунчанинг ҳеч бир асоссиз эканлиги кўриниб турибди, деб ўйлайман.

Мана шу қисқача баёнданоқ, Осиёдаги катта кучлар билан уруш олиб бориш мумкинлиги, ammo аввал уларни яхши билиб олиш ва жангчиларни дунёнинг мана шу қисмига юришлар қилиш учун тайёрлай билиш кераклиги кўриниб турипти. Осиёда яна уруш бўлган тақдирда (россияликлар ва европаликларнинг Ўрта Осиёга юриши эҳтимоли кўзда тутилмоқда) биз мўғул-татарлардан кам сонли кишилар билан жанг қилиш ҳамда отлар, туялар ва чорва моллари учарларини ҳимоя қила олиш санъатини ўрганишимиз, улардан Осиёда бўладиган юришлар учун, ҳатто қишда ҳам оёқ остидаги ўт-чўплардан қаноатланиб кетаверадиган ва қуруқ ем-хашакни ҳаммиша ҳам талаб қилавермайдиган дашт отларига кўпроқ эга бўлиш қоидасини ўзлаштиришимиз керак, деб ўйлайман. Осиёда бўладиган узоқ муддатли юришлар учун яна кўчманчи халқлардан кўчишлар кўринишидаги юришлар қилиш ва шу кўчишлар

мобайнида отларни ҳарбий қийинчиликларга чидамлироқ қила бориш санъатини ҳам ўрганиб бориш фойдали бўлур эди.

Шундай қилиб, Осиёда урушлар қилган тақдирда биз ўзимизнинг жанубий ва жануби-шарқий давлатларимизда юклар, пиёдалар ва захираларни Осиёнинг кенг сувсиз ва қумли чўлларида олиб ўтишда туяларни, отлиқ аскарларни зарурат туғилганда алмаштиришда керак бўладиган отлар билан ва озиқ-овқат билан таъминлаш учун чорва молларини кўпайтириш ҳақида ўйлашимиз лозим. Бизнинг жанубий ва жануби-шарқий даштларимизда бу ҳайвонлар ҳамиша яхши боқиб келинган, фақатгина туя у ердаги аҳолининг кундалик заруриятига айланиши ҳақида қайғурмасак бас.

Бундан ташқари жуда оз бўлса ҳам, чўл юришларига ўргатилган туяларда жанг қила оладиган жангчиларга эга бўлишимиз, бунинг учун тажриба сифатида туяларда юрвчи унча катта бўлмаган пиёда жангчилар отрядларини тузишимиз, уларни кейинчалик, зарур ҳолларда фойдаланиш учун ҳарбий ҳаракатлар қилишга ҳам, захиралар ва тўпларни ташиб юришга ҳам ўргатишимиз лозим. Ва, ниҳоят, Осиёни ҳарбий жиҳатдан билиб олиш мақсадида дунёнинг шу қисми ҳақида кўпроқ ҳарбий жиҳатдан муҳим маълумотлар бостириладиган, давлат ҳомийлигида бўлган жаридани мунтазамчоп эттирмақ мақсадга мувофиқдир...

Ўрта Осиёни сиёсий жиҳатдан ҳозирги аҳволда тутиб туриш учун биз Англия билан дўстона ҳамда ўзаро манфаатларга асосланган ҳаракатларга келишиб олишимиз керак бўлади. Ўрта Осиё унинг халқларини ягона бир жамиятга бирлаштиришга йўл қўймайдиган воситаларга эга бўлган давлатлар (яъни Россия ва Хитой) тасарруфида ёки таъсири остидадир...

Душманда нимаики яхши нарса бўлса, уни издан чиқаринг, ўлдириш, амалдорларни ва машҳур кишилар,ни мавқеларига ярашмайдиган ишларга жалб этинг, лозим бўлганда эса фош қилинг. Душманнинг энг ярамас одамлари билан махфий алоқада бўлинг, ҳукуматга халақит беринг, ҳар ерда низо уруғини сочинг, норозилик туғдириш, кичикларни катталарга, хизматчиларни бошлиқларга қарши қайраб қўйинг.

Душманнинг кўшинларини кийим-бошсиз, озиқ-овқатсиз қолдиришга ҳаракат қилинг, улар феълини (асабини) бўшаштирувчи мусиқалар юборинг. Тамоман расво қилиш учун бузуқ аёлларни йўлланг. Такаллуф, ваъдалар ва совғаларга саҳий бўлинг. Уларнинг сирларини билиш учун пулни аяманг, чунки бу пулларни қанча кўп сарфласангиз, шунча кўп фойдаси билан ўзингизга қайтади. Ҳар ерда айғоқчиларингиз бўлсин. Хитой ҳарбий ёзувчилари, Хитой Макимвеллисининг айтишича, кимки бу воситалардан фойдалана олса ва душман орасига низо уруғини соча билса (биз буни ўз давримизда Осиё халқлари билан бўлган урушларда кўрмоқдамиз), у ҳоким бўлишга ҳақли ва давлат учун чин хазина ҳамда таянчдир...

Агар бу икки давлат (Россия ва Хитой) соғлом сиёсат юргизса ва Ўрта Осиё ҳукмдорлари ўртасидаги истилочилик ниятларини бостириш учун аҳиллик билан ҳаракат қилса, у ҳолда Осиё узоқ вақтгача қонли ларзалардан холи бўлиши мумкин. Худди шунингдек, Англия ҳам жанубдан ҳаракат қилиб, бу ишда (мустамлакачилик босқинида) қатнашиши мумкин, чунки Ҳиндистон ҳамиша истилочилар учун лаззатли луқма бўлиб келганлиги туфайли Англиянинг хусусий манфаатлари Ўрта Осиёда кучли ярим давлат юзага келишига йўл қўймаслик, бунинг учун эса Ўрта Осиё халқларини янги такомиллашган қурол-яроғ билан таъминламаслик лозимлигини кўрсатиб турипти...

...Шуни ҳам назардан қочирмаслик керакки, Туркистон мусулмонлар бешигидир. Ўрта осиеликлар ҳеч қачон христианларга ён босмайдилар. Улар динсизларга бўлган ўз ҳаёлий муносабатларини фақат куч ишлатилгандагина ўзгартириши ва ўз тақдирларига тан беришлари мумкин.

ЎРТА ОСИЁНИНГ БОСИБ ОЛИНИШИ ТЎҒРИСИДА ТАРИХИЙ ТАДРИЖИЙ МАЪЛУМОТНОМА

*Георгий хочи соҳиблари ва «Жасорати учун» олтин қурол билан тақдирланганлар
рўйхати иловаси ила*

ТУРКИСТОН-ҲАРБИЙ ОКРУГИ ШТАБИНИНГ НАШРИ

Тошкент
Туркистон ҳарбий округи типолитографияси
1909 йил

* Илованинг 1-бўлимидан бошқа бўлимларини рус тилидан Ш. Холмурод таржима қилган.

ҲИНДИСТОН БИЛАН САВДО АЛОҚАЛАРИНИ КЕНГАЙТИРИШ ҲАМДА ХИВА БИЛАН
ТОТУВ МУНОСАБАТЛАР ЎРНАТИШ МАҚСАДИДА ИМПЕРАТОР ПЕТР БИРИНЧИ ЕРКЕНТ ВА
ХИВАГА ОТРЯДЛАР ЮБОРДИ.

1715 йилда Бухгольцнинг тўрт ярим минглик отряди Балхаш кўлигача етиб келди ва у ерда
қалъа бунёд этди, бироқ чекинишга мажбур қилинди.

1717 йили князь Бекович-Черкасский отряди 3727 пиёда, 617 отлик драгун, 2000 казак, 230
денгизчи аскар ва 22 та тўп-замбарак билан Хивага йўл олди.

9 июнда отряд Гурьев шахридан чиқиб, қумли дашт ва саҳролар оша 2 ой йўл босгач,
Хивага кириб келди.

Хиваликлар аввал тўла тобеликларини билдирдилар ва жойлаштиришга қулай бўлсин учун
князь Бековични ўз отрядини кичик қисмларга бўлишга кўндирдилар, шундан кейин
Бековичнинг эҳтиётсизлигидан фойдаланиб, русларга қўққисдан хиёнаткорона ҳужум қилиб,
ўларни батамом қириб ташладилар.

ДАСТЛАБКИ УРИНИШДАГИ ОМАДСИЗЛИК РУСЛАРНИ ТЎХТАТИБ ҚОЛОЛМАДИ,
КЕЙИНГИ ҲУЖУМЛАР УЛУҒ ПЕТР I БЕЛГИЛАБ БЕРГАНИДЕК ИККИ ТОМОНЛАМА: ҒАРБДАН
— ЁЙИҚ (УРОЛ) ДАРЁСИ ОРҚАЛИ, ШАРҚДАН — ҒАРБИЙ СИБИРЬ ОРҚАЛИ ОЛИБ БОРИЛДИ.

1735 йил

Оренбург шахри қурилиб, тупроқ қалъа билан ўраб олинди.

1754 йил

Чўл мулкларимизга қирғиз (қозоқ)³ ва бошқирдларнинг ҳужумларига барҳам бериш учун
Оренбург шахридан Илецк томон таркибида 1 та батальон ва 1 та батарея бўлган отряд
юборилди. У ерда ҳам қалъа ва кўрғон қурилди.

1778 йил

Пугачёв кўзғолони ҳамда қирғизлар ва қалмоқларнинг босқинлари сабабли Оренбург
гарнизони кенгайтирилди. Босқинларга чек қўйиш учун Орек қалъаси бунёд этилди.

ИМПЕРАТОР НИКОЛАЙ I ПОДШОЛИГИ ДАВРИ

1833 йил

³ Умуман маълумотномада келтирилган «қирғиз» сўзлари остида қозоқлар назарда тутилади—М. Ҳ.

Шимоли-шарқий Каспийбўйи чегараларимизни хиваликлар босқинидан ҳимоя қилиш мақсадида Ново-Александровск бунёд этилди.

ОТРЯДЛАР ҲАРАКАТИ

1839 йил

Сибирь томондан. Қирғизлар ғалаёнини бостириш ҳамда Султон Кенисар-Қосимов тўдаларини қириб ташлаш учун Жениер-Оғочга полковник Горский бошчилигида Сибирь сафарбар кўшинларининг икки тўп-замбарак билан ярим полкдан иборат казак отряди жўнатилди.

Сибирь томондан ҳаракат қилувчи асосий ҳарбий кучлар: 8-Ғарбий Сибирь (ҳозирги 17-Туркистон) ўқчи батальони, 1860 йилдан эса 3, 5, 7 ва 12-Сибирь батальонлари ўқчи роталаридан иборат кўшма ўқчи батальонлар (ҳозирги 1-Туркистон ўқчи батальони).

Артиллерия: Сибирь казак кўшинининг 21-батареяси (ҳозирги 1-Туркистон артиллерия бригадасининг 2-батареяси) ва пиёда батарея (ҳозирги 2-Туркистон артиллерия бригадасининг 1-батареяси).

Оренбург томондан. Босқинларга чек қўйиш ва рус асирларини озод қилиш мақсадида Хивага граф Перовский отряди (15 рота, 3 та казаклар полки, 16 та замбарак) юборилди. Қиш шароитидаги фавкулудда оғир юришдан сўнг отряд Хивага етолмай, 1840 йилда Оренбургга қайтиб келди.

Оренбург йўналишида ҳаракат қилган асосий ҳарбий кучлар: 4-Оренбург сафарбар батальони (ҳозирги 10-Туркистон ўқчи батальони), 1864 йилдан эса 2-Оренбург сафарбар батальонининг 1-взводи (ҳозирги 9-Туркистон ўқчи батальони).

1865 йилда Туркистон вилояти ташкил этилиши муносабати билан 6 ва 9-Оренбург сафарбар батальонлари). 4-Ғарбий Оренбург сапёрлар ротаси (ҳозирги Туркистон сапёрлар батальони), Оренбургдан 147-Самара пиёдалар полкининг батальони юборилди (1868 йилда бу батальон қайтарилди).

1843 йили ҳарбий ҳаракатлар бўлмади.

Чўлдаги доимий ғалаёнлар сабабли Орск қалъасидан икки отряд: кўшин старшинаси Лобов отряди (1-тўп-замбарак ва 2 та юзлик) ва полковник Бозанов отряди (1 та рота, 1 та юзлик, 1 та тўп-замбарак) юборилди. Исёнчи Султон Кенисар қўлга олинди ва қатл қилинди.

1844 йили ҳарбий ҳаракатлар бўлмади.

1845 йили ҳарбий ҳаракатлар бўлмади.

Тўрғай дарёси қирғоғида Оренбург истехкоми бунёд этилди. Иргиз дарёси бўйида Урол истехкоми барпо қилинди. Ново-Александровск истехкоми Манғишлоқ ярим оролига кўчирилди ва унга Ново-Петровск номи берилди (1857 йилда шаҳар Александровск деб ўзгартирилди).

1846 йили ҳарбий ҳаракатлар бўлмади.

Астроном Леман ва капитан Шульц илмий экспедицияси Орол денгизи ҳамда Сирдарё ҳавзасига етиб келди.

1847 йили ҳарбий ҳаракатлар бўлмади,

Генерал Обручев отряди (4 та рота, 3 та юзлик, 4 та тўп-замбарак) томонидан Орол денгизининг шимоли-шарқий қирғоғи босиб олинди ва Раим (ҳозирги Казалинск) истехкоми қурилди. Мавқени мустаҳкамлаш мақсадида чўл 54 та қисмга бўлинди.

Низоли масалаларни ҳал қилиш учун қирғизлар қурултойи ташкил қилинди. Сирдарё ҳавзаси босиб олинган вақтдан эътиборан хиваликлар ва кўқонликлар билан доимий тўқнашувлар бўлиб турди.

Хиваликлар ва кўқонликларнинг мулкларимизга бир неча ҳужумлари шу мулкларимизни мустаҳкамлаш учун отрядларимизнинг жануб томон ҳаракат қилишига олиб келди. 23 августда полковник Ерофеевнинг 2 та тўп-замбарак билан қурулланган 200 казак ва аскарлари хиваликларни тор-мор қилиб, Жон Хўжа қалъасини эгалладиг «Николай» ва «Константин» кичик кемаларидан иборат Орол флотилияси ташкил этилди.

1848 йили Хиванинг Хўжа Ниёз қалъаси забт этилиб, вайрон қилиб ташланди.

1849 йили ҳарбий ҳаракатлар бўлмади.

1850 йил

Копальск отрядининг (50 пиёда, 175 казак, 2 та тўп-замбарак) Или дарёсининг нариги қирғоғига кечувини таъминлаш, истеҳком қуриш ва Қўқоннинг Товчибек қалъасини текшириб чиқиш ҳаракати бошланди.

Майор Энгман отряди (1 та рота, 1 юзлик, 2 та тўп-замбарак) Раиси истеҳкомидан чиқиб, қўқонликлар, тўдасини тор-мор этди ва Қўшқўрғон истеҳкомини олди.

1851 йил

Сибирь казак қўшини полковниги Карабашев отряди (5 та рота, 5 та юзлик, от қўшилган 6 та тўп-замбарак, 1 та ракета қурилмаси) Или дарёсидан ўтиб, Қўқоннинг Тўйчибек қалъасини вайрон қилди.

Майор Энгман отряди (75 Урол казаклари; 22 отлик ўқчи, 1 тоғ замбарак) Оқча Булоқ яқинида Қўқон беги Ёқуббек қўшинини тор-мор қилди.

1852 йил

Аяжўз (Сергиопол) истеҳкомидан Хитой шаҳри "Чугучакка отряд (1 та юзлик) юборилди ва Фарбий Сибирь сафарбар қўшини казакларининг 2 та юзлиги жойлашуви учун жой белгиланди.

Полковник Бларамберг отряди (бир ярим рота, 2 та юзлик, 5 та замбарак) Қўқон хонлигининг Оқмачит қалъаси томон ҳаракат қилди.

Кумушқўрғон, Қўшқўрғон истеҳкомлари вайрон қилинди.

1853 йил

Сибирь томонидан ҳарбий ҳаракатлар бўлмади.

Граф Перовский отряди (тўрт ярим рота, 12 ярим юзлик ва 36 та замбарак ёрдамида) ҳужум қилиб, Қўқоннинг Оқмачит қалъасини ҳужум билан олди.

Оқмачитга «Перовский форти» деб ном берилди. 1-Орол форти, 2-Форт, «Перовский форти» ва 3-Форт (Қумушқўрғон) истеҳкомларидан иборат Сирдарё йўналиши ташкил этилди.

Капитан Шкуль 18 декабрда қўқонликларнинг Перовский фортига ҳужумини қайтаришда таҳсинга сазовор иш кўрсатди.

1854 йил

Алмати тоғ ёнбағрида Верний истеҳкоми қурилди. Или соҳилидаги водий эгалланди. Илиорти бўлими тузилди.

1855 йил

Тоғлик ёввойи қирғизларни қўқонликлардан ҳимоя қилиш учун Вернийдан Пишпек томонга 1 та юзлик ракета қурилмаси билан қуроллантириб юборилди.

ИМПЕРАТОР АЛЕКСАНДР II ПОДШОЛИГИ ДАВРИ

1856 йил

Полковник Хорментовский отряди (1 та рота, 1 та юзлик, 1 та ракета қурилмаси) томонидан кизаевликлар ва тоғлик қирғизлар тўпай уруғининг катта ўрдаси бўйсундирилди.

Сирдарё йўналишининг бошлиғи генерал-майор Фон-Фитингоф отряди (320 пиёда, 300 казак, 3 та замбарак, 2 та ракета қурилмаси) Хўжа Ниёз истеҳкомини эгаллади.

1857 йил

26 февралда генерал Фон-Фитингоф отряди (200 пиёда, 300 казак, 2 та замбарак) хиваликларни тор-мор қилди ва оғмачилик қилган қирғизларни жазолади.

1858 йил

Илиорти ўлкаси отряди бошлиғи подполковник Перемильский бошлиқ отряд томонидан (1 та рота, 2 та юзлик, 2 отлик артиллерия) катта ўрда қирғизлари бўйсундирилди ҳамда 5000 кишилиқ Тошкент ва Қўқон отрядлари Чу дарёси водийсига суриб ташланди.

1859 йил

Илиорти ўлкаси отрядининг бошлиғи (икки ярим рота, 2 та юзлик, 1 та взвод отлик артиллерия, 4 та ракета қурилмаси, 2 та замбарак) Чу водийсининг юқори қисмини, Қўқоннинг Тўқмоқ ва Пишпек қалъаларини ўраб олди.

Полковник Дандевил Каспий денгизининг шарқий қирғоғини ўраб олди ва денгиздан Хивагача борадиган йўлни; ўрганиб чиқди. Полковник Игнатъев Хива ва Бухорога, Валихонов Қашғарга элчи қилиб юборилди. Бошқарув ички ишлар вазирлиги ихтиёрига берилди.

1860 йил

Полковник Циммерман отряди (6 та рота, 600 казак, 200 қирғиз, 12 та оғир замбарак, 4 та ракета қурилмаси, 8 та мортир) қўқонликларнинг 5 минг аскарлик тўдасини бизнинг чегараларга бостириб кирганида яқсон қилди. Тўқмоқ ва Пишпек қалъалари ҳаробага айлантилди, Илиорти ўлкаси Олатов округи деб ўзгартирилди. 21 октябрда подполковник Колпаковский. отряди (13 та рота, 2 та юзлик, 3 та тўп-замбарак, 2 та ракета қурилмаси) Қорақузтоғ дарёси бўйидаги Узуноғочда қўқонликларнинг 20 минг кишилиқ қўшинини бутунлай яқсон қилди.

1861 йил

Сибирь казаклари қўшинининг ясовули Будаков от-ряди (20 казак, 24 отлик ўқчи, 2 та ракета қурилмаси) томонидан тоғли қирғизларнинг сарабиш уруғи бўйсундирилди ва Қатта ўрдага бостириб кирган қўқонликлар тор-мор этилди.

23 сентябрда генерал-лейтенант Дебу отряди (1000 нафар паст унвонликлар, 9 та тўп-замбарак, 3 та ракета қурилмаси) Қўқон хонлигининг Янгиқўрғон қалъасини вайрон қилди.

1862 йил

Полковник Колпаковский отряди (4 та рота, 2 та юзлик, 4 та тўп-замбарак) 14 апрелдан 15 майгача Чуорти ўлкасини ўраб олди ва Қўқон хонлигининг Марки қалъасини ишғол қилди.

24 октябрда 8 та рота, 1 та юзлик, 8 та тўп-замбаракдан иборат отряд ёрдамида Қўқон хонлигининг Пишпек қалъаси қайта босиб олинди.

1863 йил

Бош штаб капитани Проценко отряди (2 та рота, 1 та юзлик, 2 та тоғ замбараги) Олтин Амал довонини эгаллаш учун юборилди.

7 июнда хитойликлар билан отишма бўлди ва Бархудзир олинди.

18 июнда хитойликлар Қушбурунда мағлубиятга учрадилар.

22 июнда Икечайтда хитойликлар билан жанг бўлиб ўтди.

1864 йил

Полковник Черняев отряди (8-Ғарбий Сибирь батальонининг 5 та ротаси, Ғарбий Сибирь батальонининг 4 та ротаси, Сибирь казаклар артиллериясининг 1 та взводи, пиёда тоғ батареясининг 1 взводи ва 1 та 1-Сибирь казаклар полки) 4 июнда Қўқоннинг Авлиёота қалъасини ҳужум билан олди.

18 июндан 1 июлгача полковник Лерхенинг учар отряди (2 та рота, ярим юзлик, 2 та тоғ замбараги, 1 та ракета қурилмаси) Қорабура қорли довонидан ошиб Чирчиқ водийсига ўтди. Қўқонликларнинг тарқоқ қўшини қириб ташланди ва қорақирғизлар бўйсундирилди.

4 июлда Қўқон хонлигининг Чиноч қалъаси эгалланди. 7-10 июль оралиғида отрядлар Авлиёотадан Ёйкечуз сари силжиди.

11 июлда шиддатли ҳужум билан Манкент эгалланди.

13-15 июль кунлари Қиштира томон жанглари билан юриш давом эттирилди.

16 июлда полковник Лерхенинг учар отряди 3 та рота, 1 та ўқчи отлик рота, 2 та отлик тўп-замбарак) қўқонликларга қарши жанг қилди ва Сибирь отрядини Оренбург отрядлари билан бирлаштириш учун Оқбулоққа юборилди.

12 июнда полковник Веревкин отряди (тўрт ярим рота, 2 та юзлик, 10 та тўп-замбарак, 6 та мортир, 2 та ракета қурилмаси) Туркистон шаҳрини олди.

10-14 июль кунлари капитан Мейер отряди (2 та рота, 1 та юзлик, 3 та тўп-замбарак, 1 та ракета қурилмаси) Чимкентга қараб юрди.

14-15 июлда Оқбулоқда 10 минг қўқонлик билан жанг бўлиб ўтди.

16 июль. Сибирь ва Оренбург отряди қўшилди.

17 июль. Бирлашган отрядлар полковник Лерхе бошчилигида жанг билан генерал Черняевнинг Қўшдўрмондаги асосий отряди томон юриш бошлади. Сибирь ва Оренбург отрядлари қўшилганидан кейин эгалланган йўлга «Янги илғор Қўқон йўналиши» деб ном берилди.

БИРЛАШГАН ОТРЯДЛАР ҲАРАКАТИ

22 июль. Чимкент қалъаси ўраб олинди ва 25 минг аскарлик Қўқон тўдаси билан жанг бўлиб ўтди.

14 сентябрь. Чимкент қалъасига иккинчи юриш: Туркистондан генерал Черняев отряди (4-Оренбург сафарбар батальонининг 3 та ротаси, 2-Оренбург сафарбар-батальонининг 1-взводи, 2 та пиёда тўп-замбаракчи, Урол ва Оренбург казакларининг бир ярим юзлиги).

Авлиёотадан полковник Лерхе отряди (3-Ғарбий Сибирь батальонининг 2 та ротаси, йиғма ўқчи батальонининг 4 та ротаси, Сибирь казаклар артиллериясининг 1 та взводи, пиёда тоғ артиллериясининг 1 та взводи ва отлик ўқчиларнинг 1 та ротаси).

19 сентябрь. Отрядлар қўшилди. Қўқонликлар билан тўқнашув Сайрамнинг олинishi билан яқунланди.

22 сентябрь. Чимкент қалъаси ҳужум билан олинди.

ЯНГИ ҚЎҚОН ЙЎНАЛИШИ ТАШКИЛ ЭТИЛДИ

4, 5 ва 6 декабрь. Иқон остонасида қўқонликларнинг 10 минглик тўдаси билан юзбоши Серов отрядининг жанги.

1865 йил

29 апрель. Генерал Черняев отряди (8-Ғарбий Сибирь батальонининг 2 та ротаси, йиғма ўқчи батальонининг 4 та ротаси, Ғарбий Сибирь батальонининг 1 ротаси, 4-Оренбург батальонининг 2 та ротаси, 2 та Оренбург сафарбар батальони, Сибирь пиёда ва отлик артиллериясининг дивизионлари, Сирдарё ҳаракатчан артиллерияси, Урол казакларининг бир ярим юзлиги ва ракетачилар командаси) Қўқон хонлигининг Ниёзбек қалъасини олди.

9 май. Саритепада Алимқулихон бошлиқ қўқонликлар билан жанг бўлиб ўтди,

18 май. Қўқоннинг Чиноз қалъаси эгалланди.

15-17 июнь. Тошкент шаҳри ҳужум билан забт этилди.

ОЛИЙ ФАРМОН БИЛАМ ТУРКИСТОН ВИЛОЯТИ ТАШКИЛ ЭТИЛДИ

12-15 сентябрь. Полковник Пистолькорс отряди (йиғма ўқчи батальонининг 4 та ротаси, 6-Оренбург батальонининг ўқчи ротаси, Сибирь казаклар артиллерияси дивизиони ва казакларнинг 1 та юзлиги) томонидан Чирчиқорти ўлкаси ва Келувчи қалъаси олинди.

1866 йил

Тошкентнинг ишғол қилиниши оқибатида бухороликлар билан тўқнашув бўлди. Бухороликлар Хўжандни босиб олишди. Улар Тошкентга даъвогарлик қилишди. Рус элчилари Бухорога юборилди. Улар ушландилар. Черняев отрядининг Бухоро мулкларига қишки экспедициясида Оренбург ўқчи батальонидан 4 та рота, 6-батальондан 2 та рота, 7-батальондан 2 та рота, 3-Оренбург батальонидан 4 та рота, ўроллик казакларнинг 3 та юзлиги, Оренбург казакларининг 2 та юзлиги, 1-батарея, енгил батареянинг 1-взводи, отлиқ тоғ артиллериясининг 1 та взводи, Оренбург саперлар ротаси ва 147-Самара полкининг ўқчилар ротаси катнашди.

12 январь. Сирдарё кечиб ўтилди.

12-19 январь. Жиззах шаҳрига қараб юриш давом эттирилди.

Чинос қалъаси қурилди. Генерал Черняев жўнаб кетди. Отряд қўмондонлигини генерал Романовский қабул қилди.

8 май. Генерал Романовскийнинг Ержар томон юриши, Бухоро қўшинининг мағлубияти ва истеҳкомли ўрданинг қўлга киритилиши.

24 май. Хўжанд ҳужум билан олинди.

2 октябрь. Ўратепа истеҳкоми ҳужум билан олинди.

18 октябрь. Жиззах қалъаси ҳужум билан олинди.

1867 йил

27 май. Полковник Абрамов отряди (Оренбург ўқчи батальонининг 2 та ротаси, Оренбург казаклар батареясининг 1 та взводи, Оренбург казакларининг 2 та юзлиги ва 4 та ракета қурилмаси) томонидан Янгиқўрғон истеҳкоми олинди.

14 июль. Олий фармон билан Туркистон ҳарбий округи таъсис этилди.

1868 йил

Туркистон ҳарбий округи қўшинлари қўмондони генерал-адъютант Фон Кауфман отрядининг (3-Туркистон сафарбар батальонининг 3 та ротаси, 4-батальоннинг 3 та ротаси, 5-батальоннинг 4 та ротаси, 6-батальоннинг 4 та ротаси, 9-батальоннинг 4 та ротаси, сапёрлариинг бир ярим ротаси, 10 та замбарак ва казакларнинг 5 та юзлиги) ҳаракати бошланди.

1 май. Самарқанд (Чўпонота) тепалигидаги жанг унинг забт этилиши билан якунланди.

2 май. Самарқанд шаҳри эгалланди.

18 май. Каттақўрғон шаҳри олинди.

2 июнь. Майор Штемпель отряди Самарқанд қўрғонини қаҳрамонларча ҳимоя қилди.

8 июнь. Рус отряди Самарқандга етиб келди. Исёнчилар жазоланди.

28 июнь. Зарафшон округи ташкил этилди. Амир таслим бўлди. Сулҳ тузилди. Отряд Тошкентга қайтди. Амирнинг ўғли Катта Тўра отасидан ғазабга келди. Рус қўшинлари мадаккор бўлдилар. Генерал Абрамов отряди (6 та рота, 8 та тўп-замбарак, 2 та юзлик ва ракета батареяси) Қаршини олиб, Бухоро амирига қайтарди. Бухоро билан чегара белгиланди.

1869 йил

Ғарбий Хитойда дунганлар исён кўтарди. Хитойликлар ёрдам бериш тўғрисида илтижо қилдилар. Қалмоқ Хутуктойи Чоған Кеченоғон томонидан чегараларимиз бузилди. Чегаралардаги қирғизларимиз орасида тартибсизликлар ва ғалаёнлар содир бўлди. Барамта қирғизлар қўлига ўтди. Генерал-майор Колпаковский отрядининг (3 та рота, 3 та юзлик, 4 та тўп-замбарак) Ғарбий Хитой ҳудудидаги қарши ҳужуми ва ҳаракати.

7 август. Қазийликлар билан таранчийлар мағлубиятга учрадилар ва Сайрамнор кўли бўйидаги Қоптағай эгалланди.

16 октябрь. Бароҳудзир остонасида жанг бўлди. Мозор ва Хоргос истеҳкомлари эгалланди. Каспий бўйларидаги ҳаракат: Красноводск кўрфазининг генерал Столетов отряди (5 та рота, бир ярим юзлик, 6 та тўп-замбарак) томонидан эгалланиши; Михайловский ва Муллақора истеҳкомлари бунёд этилди.

1870 йил

Генерал-майор Абрамов отрядининг (6 та рота, 2 та юзлик отлик батарея ва ракета дивизиони) Зарафшон дарёсининг юқори оқимига экспедицияси амалга оширилди.

25 июнь. Генерал Абрамовнинг Искандарқул томон ва подполковник Деннатнинг Матчо дарёсининг юқори «қисми томон ҳаракати давом эттирилди.

Қўли калон яқинидаги Қўштут давонида шахрисабзликлар билан жанг бўлиб ўтди.

12 август. Шаҳрисабз қамал қилинди ва забт этилди.

14 август. Китоб қалъаси ҳужум билан олинди.

Муғиён, Фороб бекликлари эгалланиб, Зарафшон округига қўшилди. Шаҳрисабз ва Китоб бекликлари Бухоро амирлигига берилди.

Каспий бўйидаги ҳаракатлар: Оқтепа ва Уйил истеҳкомлари қурилди. Манғишлоқ приставлиги Кавказ нойиблиги билан бирлаштирилди.

15-20 октябрь. Такаликлар Михайловск истеҳкомига ташриф буюришди.

30 ноябрь. Генерал-майор Столетов отрядининг (3 та рота, 2 та юзлик, 3 та тўп-замбарак) Қизиларватга юриши давом этди.

Штаб ротмистри Скобелев томонидан Ташарват қалъасидан Сариқамишгача, яъни Хива чегараларигача текширув ўтказилди.

1871 йил

Фарбий Хитойда генерал Колпаковский отрядининг (10 та рота, бир ярим батарея, 6 та юзлик) таранчиликларга қарши ҳаракатлари давом этди.

7 май. Мозор шаҳри ва қалъаси жанг билан олинди.

18 июнь. Чин-Чаходзи остонасида таранчиликлар мағлубиятга учради ва шу қалъага ҳужум қилинди.

19 июнь. Суйдун қалъаси эгалланди. 22 июнь. Фулжа шаҳри олинди.

1873 йил

Хива хонлигининг Сирдарё чап қирғоғига даъвогарлиги.

Оренбург бошқармасидаги қирғизлар орасидаги тартибсизликлар. Хон баённомаси, Рус почта станцияларига ҳужумлар. Хива масаласини тугатиш зарурлиги. Туркистон, Оренбург ва Манғишлоқ орқали баравар ҳаракат қилишга қарор қилинди. Отрядларнинг Хивага умумий юриши:

1) Туркистондан генерал Кауфман отряди (22 рота, 18 та тўп-замбарак, 18 та юзлик).

2) Оренбургдан генерал Веревкин отряди (15 та ро-та, 8 та тўп-замбарак, 6 та юзлик).

3) Манғишлоқдан полковник Ломакин отряди (12 та рота, 8 та тўп-замбарак, 8 та юзлик).

4) Орол флотилияси: «Самарқанд», «Перовский» кемалари ва баржа.

Умумий раҳбарлик генерал-адъютант Фон Кауфманга топширилди.

10, 11 май. Тунда отишмалар бўлди ва Уч ўчоқ яқинидаги хиваликлар тўдаси тор-мор келтирилди.

18 май. «Туркистонликлар» Амударёдан кечиб ўтишди.

23 май. Ҳазорасп қалъаси ҳужум билан олинди.

29 май. Хонлик пойтахти Хива эгалланди. Генерал-Головачев отряди, ёвмутларга ва туркманларга қарши ҳаракатини давом эттирди.

13 июнь. Чандир қишлоғи ёнида ёвмутлар мағлубиятга учратилди.

15 июнь. Куқчук харобалари яқинида туркманлар мағлуб қилинди.

Хива билан сулҳ тузилди. Петро-Александровск истеҳкомини қуриш ишлари давом эттирилди.

ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРИНИНГ АМУДАРЁ БУЛИМИ ТАШКИЛ ЭТИЛДИ

1875 йил

Қўқон хонлигида ички тартибсизлик бўлиб турди, Худоёрхон Хўжандга қочди. Қўқонликларнинг ҳужумлари. Қўқонлик галалар 9 августда Хўжандга ҳужум қилдилар. Генерал-адъютант Фон Кауфман отрядининг (16 та рота, 20 та тўп-замбарак, 8 та ракета қурилмаси) Қўқон хонлигига қарши юриши бошланди.

22 август, Қўқонликлар Маҳрам истеҳкоми яқинида мағлубиятга учрадилар.

29 август. Қўқон шаҳри эгалланди.

8 сентябрь. Марғилон шаҳри эгалланди

Генерал Скобелев учқур отряди (6, та юзлик 2 та рота араваларда, 4 та отлик, тўпчи ва ракетачи батарея) билан Мингбулоқ ва Ўш атрофида изланишлар амалга оширди. Андижон вакиллари тобеликларина изҳор қилдилар.

30 сентябрь. Андижонда ғалаён кўтарилди, Генерал Троцкий отрядининг (5 та рота, 86 та сапёр, уч ярим юзлик, 8 та тўп-замбарак, 4 та ракета қурилмаси) Андижон ҳарбий ҳаракати бошланди.

1 октябрь. Андижон ҳужум билан олинди.

17 октябрь. Наманган бўлими (хонликларнинг Норин дарёси ўнг қирғоғидаги шимолий қисми) Россияга қўшилди. Генерал Скобелев бошлиқ қилиб тайинланди. Қўқон хонлигида аввалги ҳокимиятни тиклашга уриниш ва тартибсизликлар содир бўлди. Насриддинхон Хўжандга қочди. Қўқонликлар Қурама уездига ҳужумлар уюштирдилар.

24 октябрь. Генерал Скобелев (3 та рота, бир ярим юзлик, 4 та тўп-замбарак) Намангандан Чуст шаҳрига юриш қилди. Наманганда қўзғолон бўлди.

27 октябрь. Скобелев орқага қайтди. Наманган шаҳри бомбардимон қилиниб, ишғол этилди.

11 ноябрь. Генерал Скобелевнинг (4 та рота, тўрт ярим юзлик, 6 та тўп-замбарак, 4 та ракета қурилмаси) Норин дарёсининг чап қирғоғи томон ҳаракати бошланди. Балиқчи яқинидаги ишлар; Валихон Тўра бошлиқ кипчоқлар тор-мор келтирилди.

29 ноябрь ва 2 декабрь. Генерал Скобелев отряди (1 та рота, бир ярим отлик рота, уч ярим юзлик, 2 та тўп, 2 та ракета қурилмаси) Норин дарёсининг чап қирғоғидаги изланишни муваффақиятли амалга оширди.

1876 йил

Қўқонликларга қарши ҳарбий ҳаракат давом эттирилди. Генерал Скобелев отряди (2880 киши) Андижонга томон юриш бошлади.

8 январь. Андижон ҳужум билан қайта олинди.

ПАРТИЗАНЛАР УРУШИ

18 январь. Асака яқинидаги тўқнашув. Генерал-майор Скобелев отряди (2 та рота, 1 та юзлик, 4 та тўп-замбарак, 6 та ракета қурилмаси) Абдурахмон Офтобачи бошлиқ қўқонликлар тўдасини мағлубиятга учратди.

27 январь. Учқўрғон яқинидаги жанг: ротмистр Меллерь-Закомельский отряди (икки ярим рота, олти ярим юзлик, 5 та тўп замбарак, 6 та ракета қурилмаси) Пўлатхон тўдасини тор-мор қилди.

28 февраль. Генерал Скобелев отряди (1 та рота, етти ярим юзлик, 10 та тўп-замбарак, 2 та ракета қурилмаси) Қўқонни ишғол қилди.

19 февраль. Қўқон хонлиги Фарғона вилояти номи билан Россияга қўшиб олинди. Полковник Аминов отрядининг (1 та юзлик, 1 та ракета батареяси), генерал Скобелев отрядининг (3 та рота, 1 та юзлик) Ўш ва Гулчига юриши, Олойга юриши. Янгиариқ ёнида жанглар бўлиб ўтди. Қора қирғизлар мағлубиятга учратилди. Чегара ҳақида келишиб олиш учун генерал Куропаткин Қашғарга элчи қилиб юборилди.

1878 йил

Генерал Столетовнинг Афғонистонга элчилиги. Англияга қарши юриш учун тайёргарлик

бошланди. Жом яқинидаги ўрда.

1879 йил

Генерал Ломакиннинг (ўн олти ярим батарея, 20 та юзлик ва эскадрон, 20 та тўп-замбарак, 12 та ракета қурилмаси) Ахалтака воҳасига экспедицияси бошланди.

28 август. Динглитепага ҳужум муваффақиятсиз тугади ва чекинишга тўғри келди.

1880 йил

Ғулжа туманида Хитой билан урушга тайёргарлик кўрилди.

Туркманларга қарши юришга ҳозирлик кучайтирилди.

26 ноябрь. Генерал Скобелев отряди Бомидан чиқди.

30 ноябрь. Тўғонботир қалъаси (Самур истеҳкоми) олинди.

15 декабрь. Самур истеҳкомига, полковник Куропаткин бошлиқ Туркистон отряди (510 пйёда, 318 казак, 2 та тоғ тўпи, 2 та ракета қурилмаси) етиб келди. Генерал Скобелевнинг отряди ҳаммаси бўлиб 45 та рота, 11 та эскадрон, 74 та тўп, 11 та ракета қурилмасидан иборат бўлиб, руслар 8000 га яқин, такаликлар эса 40 мингдан ортиқ қўшинга эга эди.

1881 йил

12 январь. Қўктепа (Динглитепа) ҳужум билаи олинди.

28 январь. Ашгабад ўн беш ярим рота, 6 та эскадрон ва юзлик, 12 та тўп-замбарак ва ракета қурилмаси бўлган отряд томонидан жангсиз эгалланди.

12 февраль. Петербург шартномасига кўра, Ғулжа тумани Хитойга қайтарилди, Или ўлкасининг ғарбий қисми бунга кирмади.

ИМПЕРАТОР АЛЕКСАНДР III ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИ

1882 йил

6 май. Каспийорти вилояти ташкил этилди.

1884 йил

31 январь. Марв воҳаси туркманлари фуқароликка қабул қилинди. Марв Россияга қўшиб олинди. Округга полковник Валихонов бошлиқ қилиб тайинланди.

1885 йил

Кушка дарёси бўйида афғонлар билан чегара масаласида можаро бўлиб ўтди.

18 март. Генерал-майор Комаров отряди (8 та рота, 4 та юзлик, 4 та тўп) Тошкўприқда инглизлар раҳбарлик қилган афғонларни мағлубиятга учратди.

Кушка эгалланиб, Россияга қўшиб олинди.

1892 йил

Полковник Ионов ўз отряди (1 та батарея, 3 та юзлик, 4 та тўп-замбарак) билан Помирни ишғол қилди.

1894 йил

Афғонлар билан чегара можароси бўлиб ўтди.

ИМПЕРАТОР НИКОЛАЙ II ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИ

1895 йил

Англия вакиллари иштирокидаги махсус аралаш хайъат (комиссия) Россия билан Афғонистоннинг Помирдаги чегараларини белгилаб берди.